

## 6

## ZASOBY LOKALNE JAKO CZYNNIKI ROZWOJU OBSZARÓW WIEJSKICH W POLSCE

### 6.1. Czynniki rozwoju społeczno-gospodarczego – kryteria segmentacji

Każda jednostka przestrzenna ma określone warunki (możliwości) swojego rozwoju. Mówimy wówczas o lokalnych czynnikach rozwoju, uznając za podstawowe jej lokalne zasoby (por.: [Parysek 2001, s. 19]). „Zasoby” to pewne wielkości określone w konkretnym momencie tego, co się posiada. Można też ująć ten termin inaczej, jako rzeczy i wartości intelektualne wykorzystywane do produkcji dóbr i usług [Strzelecki 2008, s. 79]. Pojęcie zasobów nadal nie jest w nauce i praktyce jednoznacznie rozumiane, dlatego wymaga merytorycznego i semantycznego uporządkowania. Często w roli synonimów występują takie określenia jak: „dobra” czy „warunki”, ale również „potencjały”, „kapitały”. Jednak pojemność definicyjna szczególnie tych dwóch ostatnich określeń wydaje się być szersza (por.: [Godlewska-Majkowska 2012, s. 5; Stanny, Czarnecki 2011, s. 38]).

W tradycyjnym podejściu wyróżniano trzy podstawowe czynniki rozwoju terytorialnego: – ziemię, – pracę, – kapitał<sup>143</sup>. Obejmowały one zasoby środowiska przyrodniczego, zasoby ludzkie (demograficzne) oraz zasoby majątkowe (kapitałowe). Obecnie różnych klasyfikacji dotyczących tego pojęcia można przytoczyć wiele. Jerzy J. Parysek [2001, s. 19] wymienia zasoby przyrody, zasoby ludzkie, majątek trwały, zasoby finansowe i zagospodarowanie przestrzenne. Kazimierz

<sup>143</sup> W klasycznym ujęciu odnoszono je do czynników produkcji. Rozumiano przez nie: ziemię oraz naturalne surowce użyteczne w procesie produkcji; pracę, czyli wysiłek ludzki włożony w wytworzenie danego dobra (niekiedy określaną mianem siły roboczej); kapitał jako dobra wytworzone uprzednio przez ludzi używane do produkcji innych dóbr (dobra inwestycyjne). W klasycznej ekonomii kapitałem były narzędzia i maszyny. Współcześnie określa się to jako kapitał fizyczny. Nie mniej ważny jest kapitał ludzki, oznaczający zwykle wiedzę i umiejętności siły roboczej [Kamerschen i in. 1999, s. 6]. Pojęcie czynników produkcji wywodzi się od dzieła *Bogactwo Narodów* wydanego w roku 1776 przez Adama Smitha. Dalej było ono rozwijane przez Davida Ricardo oraz Johna Stuarta Milla. Są to tzw. materialne lub niematerialne zasoby niezbędne do wytwarzania dóbr w postaci towarów i usług.

Kuciński [1994, s. 44] pisze o bazie zasobowej, która obejmuje zasoby naturalne (elementy środowiska geograficznego użyteczne dla człowieka), zasoby kulturowe (antropogeniczne elementy środowiska geograficznego, majątek trwały), zasoby ludzkie (ludność zamieszkała dany obszar). Andrzej Klasik [2002] oprócz kapitału fizycznego wymienia kapitał ludzki, kapitał społeczny i kapitał wiedzy. Stanisław Łojewski [2008, s. 122] uważa, że w każdym przestrzennym systemie społeczno-gospodarczym możemy wyróżnić zasoby ludzkie, zasoby naturalne, zasoby kapitału trwałego i kapitału finansowego.

Stwierdzono wyżej, że zasoby lokalne uznać można za podstawowe czynniki rozwoju danego obszaru. Indeks czynników rozwoju społeczno-gospodarczego jest bardzo rozbudowany i zależny od przyjętego punktu widzenia<sup>144</sup>, dlatego też spotyka się podziały/klasyfikacje o różnym stopniu szczegółowości<sup>145</sup>. Arbitralne podejście proponują Elbert i Judith Bowden [2002, s. 62], którzy twierdzą, że do badania należy zastosować najbardziej użyteczny podział czynników. Na przykład Jacques-Raoul Boudeville [1966], opisując swoją koncepcję regionu spolaryzowanego, uznał, że rozwój przemysłu i jego lokalizacja uzależnione są od współzależnych czynników, które zagregował w trzy grupy: dostępność techniczna, dostępność geograficzna, dostępność społeczna. Kazimierz Secomski [1987, s. 46–48] w odniesieniu do rozwoju regionalnego wyróżnił czynniki: ekonomiczne (tradycyjne i nowoczesne), przestrzenne, ekologiczne, lokalne i społeczne. Bardzo szczegółowego podziału czynników rozwoju lokalnego dokonał z kolei Edward J. Blakely<sup>146</sup> [1989], a Jerzy J. Parysek [2001, s. 20–21] zagregował to w cztery grupy: zatrudnienie, bazę rozwojową, korzyści miejsca oraz zasoby wiedzy. Grzegorz Gorzelak [1992], omawiając książkę wspomnianego Blakely'a (*Planning Local Economic Development*, 1989), napisał, że lokalny rozwój jest procesem, w którym podstawowo-

<sup>144</sup> Spośród wielu nakładających się cyrkularnie czynników rozwoju społeczno-gospodarczego szczególne miejsce zajmują uwarunkowania historyczne. W polskich warunkach wynikają one zasadniczo ze zmian granic administracyjnych i podległości politycznej poszczególnych regionów do różnych organizmów państwowych (więcej podrozdział 4.1.). W ich efekcie mamy m.in. różnie ukształtowane struktury społeczne i gospodarcze (więcej podrozdział 5.2.).

<sup>145</sup> Oprócz wymienionych tutaj autorów, na liście różnych podziałów i agregacji czynników rozwoju regionalnego i lokalnego znajdują się również propozycje Bagdzińskiego i Maika [1994]; Wojtasiewicza [1996]; Dziemianowicza [1997]; Gorzelaka i in. [1999]; Gorzelaka i Jałowieckiego [2000]; Maliny i Maliny [2005]; Broła [2006]; Korenika [2011].

<sup>146</sup> Są to: zasoby naturalne, zasoby pracy, kapitał (zwłaszcza inwestycyjny), przedsiębiorstwa lokalne (własne) i zewnętrzne, zagospodarowanie transportowe i komunikacyjne, istniejący potencjał produkcyjny i usługowy (szczególnie przemysłowy), walory środowiska przyrodniczego, nowoczesne technologie wytwarzania, rynek lokalny i zewnętrzny, umiejętności i chęci samorządu terytorialnego, wielkość jednostki terytorialnej (a szczególnie powierzchnie terenów do zagospodarowania), istnienie sił społecznych popierających rozwój, możliwość uzyskania dotacji, subwencji i ulg (lokalnych, regionalnych i krajowych), międzynarodowa współpraca.

wą rolę odgrywa wykorzystanie zasobów ludzkich i naturalnych w celu stworzenia miejsc pracy i osiągnięcia dobrobytu w danym układzie lokalnym. Ryszard Domański [2007, s. 85] uwzględnił endo- i egzogeniczne czynniki, wyróżniając: zasoby i walory środowiska przyrodniczego, siłę roboczą, kapitał, technikę i organizację produkcji i usług, infrastrukturę techniczną i społeczną, popyt wewnętrzny i popyt eksportowy, dostęp do korzyści skali, informacji, kontaktów, rynków towarowych i kapitałowych.

Określona hierarchia ważności poszczególnych czynników występuje również na różnych etapach rozwoju społeczno-gospodarczego. Współcześnie ilościowe kryteria ich podziału w znacznej mierze zastępowane są kryteriami jakościowymi. Rósłoby znaczenie jakości kapitału ludzkiego, kapitału społecznego, kapitału wiedzy, usług biznesowych, otoczenia, na które – poza środowiskiem przyrodniczym i gospodarczym – składa się klimat społeczny i polityka władz lokalnych. Ryszard Domański [2007, s. 85] określa je jako nowe czynniki zmian w gospodarce przestrzennej, wskazując szczególnie na wiedzę, nowe technologie i organizacje sieciowe. Podobnie czynniki przemian społeczno-gospodarczych agreguje Stanisław Korenik, uznając za nowe źródła zmian: wiedzę, kapitał ludzki, społeczny (relacyjny) i kreatywny.

Spółeczno-gospodarczy rozwój obszarów wiejskich również jest pochodną bardzo wielu czynników, których znaczenie trudno przecenić. Część z nich ma charakter zewnętrzny (egzogeniczny), niezależny lub prawie niezależny od działań i aktywności lokalnej społeczności, część zaś to warunki wewnętrzne (endogeniczne) wiążące się z kumulującymi się cechami danego obszaru, w tym szczególnie lokalnej populacji. Krystian Heffner [2007, s. 20–21] proponuje ująć je w następujące grupy:

- Warunki egzogeniczne:
  - uwarunkowania związane z położeniem w przestrzeni geograficznej,
  - uwarunkowania związane z położeniem w strukturach ekonomicznych (centrum, peryferia, aglomeracje miejsko-przemysłowe, wielofunkcyjność, monofunkcyjność),
  - uwarunkowania środowiska przyrodniczego,
  - jakość środowiska człowieka,
- Warunki endogeniczne:
  - poziom rozwoju infrastruktury technicznej,
  - poziom rozwoju infrastruktury społecznej,
  - aktywność i efektywność działań samorządów lokalnych,
  - przedsiębiorczość i innowacyjność społeczności lokalnej.

Przegląd prac poświęconych analizie czynników oddziałujących na rozwój społeczno-gospodarczy wsi umożliwia wskazanie kilku grup czynników uważanych

za kluczowe, a mających charakter uwarunkowań rozwoju. Są to (na podstawie: [Heffner 2007; Parysek 2001; Wojtasiewicz 1996]):

- warunki miejsca (cechy terenu i korzyści miejsca, walory przestrzeni lokalnej),
- warunki środowiskowe (zasoby, walory lokalnego środowiska przyrodniczego),
- warunki wynikające z zagospodarowania przestrzeni (istniejące zainwestowane infrastrukturalne),
- warunki związane z „jakością lokalnej społeczności” (cechy i charakterystyki społeczno-kulturowe społeczności lokalnej).

Wymienione warunki mają charakter zmiennych niezależnych, ale ich statystyczna weryfikacja na poziomie lokalnym jest bardzo trudna. Główną trudnością badawczą jest dostępność takiej informacji statystycznej, która w rzetelny i poprawny sposób opíše badany czynnik (szerzej podrozdział 3.1.), co przede wszystkim wymaga stosowania jednakowej metodyki ich pozyskiwania dla całego zbioru jednostek.

Powszechnie podkreśla się, że zróżnicowanie obszarów wiejskich pod względem demograficznym, społecznym, kulturowym, gospodarczym i przyrodniczym stwarza odmienne warunki, które niejednakowo stymulują procesy rozwoju [Ronsner (red.) 1999, 2002]. Ale sam rozwój społeczno-gospodarczy na poziomie lokalnym następuje dopiero wówczas, gdy warunki rozwojowe (po odpowiednim rozpoznaniu i właściwym wykorzystaniu) przechodzą ze stanu typowych zasobów w aktywne czynniki rozwoju [Parysek 2001, s. 19]. W tym złożonym systemie społeczno-gospodarczym relacje między jego elementami (lokalnymi uwarunkowaniami rozwoju, osiągniętym poziomem rozwoju i strukturą jego składowych) pozostają w dynamicznej interakcji. Na podstawie tych sprzężeń następuje wzmocnienie intensywności wzajemnych wpływów i uruchomienie kumulatywnego procesu zmian, który opisał wspomniany już Gunnar Myrdal [1958]. Każdy element wchodzący w interakcję z innym elementem wpływa na jego zachowanie, a jednocześnie jest modyfikowany przez reakcje tegoż elementu. Z czasem zachowania elementów systemu wzajemnie się wzmacniają i trudno już ustalić, co było przyczyną, a co skutkiem. Relacje te są współzależne i kumulatywne, tworzą więc pętle sprzężeń zwrotnych.

Dlatego też niełatwym zadaniem jest wyjaśnianie zróżnicowania rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich, bowiem niejednoznaczna jest linia podziału pomiędzy uwarunkowaniami danego miejsca a tym, co jest związane z poziomem i dynamiką czy strukturą rozwoju społeczno-gospodarczego gminy. Zgodzić się należy z Krystianem Heffnerem [2007, s. 23], że w skład pojęcia „poziom rozwoju” nie wchodzi takie czynniki, jak np.: „jakość” przestrzeni, dostęp-

## 6.2. Rozpoznanie zasobów lokalnych – empiryczna identyfikacja warunków rozwoju społeczno-gospodarczego

ność przestrzenna, struktura osadnicza, środowisko naturalne i jego stan, renta położenia. Dyskusyjne już jest, czy uwarunkowania związane ze stanem i funkcjonowaniem infrastruktury technicznej i społecznej oraz zasoby kapitałowe i finansowe stanowią składową poziom rozwoju, czy są jego uwarunkowaniem. Podobnie nie można jednoznacznie stwierdzić, jakimi czynnikami (efektem czy zasobem) są kapitał ludzki i kapitał społeczny, bądź zasoby wiedzy, zasoby pracy. O ile te pierwsze można uznać za efekt skumulowanego kapitału, o tyle te drugie mają charakter typowych zasobów lokalnych, które w sprzyjających okolicznościach mogą przekształcić się w konkretne efekty, zmieniając poziom rozwoju społeczno-gospodarczego danego obszaru.

Natura rozwoju społeczno-gospodarczego jest taka, że angażuje jednocześnie wiele czynników składających się na pewne kompleksy, które można rozmaicie dzielić. Nie ma uniwersalnej klasyfikacji czynników rozwoju, a tym samym zasobów lokalnych. Jerzy Parysek podkreśla [2001, s. 120], że bez względu na to, jaką klasyfikację się przyjmie, jedno pozostanie pewne, że o faktycznym, efektywnym i znaczącym rozwoju decyduje zespół czynników pozostających ze sobą w dynamicznej interakcji. *Ale czy występowanie konkretnych warunków (zasobów) rozwoju lokalnego gwarantuje odpowiedni poziom rozwoju społeczno-gospodarczego?* Badaniu tego problemu poświęcony będzie rozdział 7. Niniejszy natomiast, stanowi uzupełniającą – wobec już dokonanej – analizę. W poprzednich rozdziałach zasadniczo poszukiwana była odpowiedź na pytania: jaki jest poziom i jaka jest struktura rozwoju społeczno-gospodarczego. W świetle przyjętego układu badań **podjęta zostanie próba rozpoznania przestrzennego zróżnicowania zasobów lokalnych, jako warunków rozwoju społeczno-gospodarczego, poprzez empiryczną identyfikację trzech wymiarów: warunków społecznych, warunków gospodarowania oraz warunków miejsca.**

## 6.2. Rozpoznanie zasobów lokalnych – empiryczna identyfikacja warunków rozwoju społeczno-gospodarczego

Dotychczasowy rozwój społeczno-gospodarczy konkretnej jednostki terytorialnej znajduje odzwierciedlenie w poziomie i strukturze jego rozwoju. Obie te właściwości opisują efekty rozwojowe. Nie mniej ważne są także lokalne warunki rozwoju, w których te właściwości ujawniają charakter i siłę swojego oddziaływania. Warunki i efekty rozwoju wzajemnie się modyfikują, w konsekwencji tworzą pętlę sprzężenia zwrotnego, gdzie zaciera się różnica pomiędzy przyczyną a skutkiem.

Przez lokalne warunki rozwoju (ujmowane w kontekście funkcjonowania podmiotów i lokalnego środowiska życia), autorka rozumie:

- dotychczasową ścieżkę rozwojową [uwarunkowania historyczne],
- tożsamość i dziedzictwo kulturowe [uwarunkowania historyczne],
- położenie geopolityczne [uwarunkowanie miejsca],
- zasoby przyrodnicze [uwarunkowanie miejsca],
- zasoby pracy, wiedzy, kwalifikacji, umiejętności [uwarunkowania społeczne],
- tkankę społeczną [uwarunkowania społeczne],
- zasoby kapitału finansowego [uwarunkowania ekonomiczne],
- zasoby infrastruktury społecznej, technicznej [uwarunkowania ekonomiczne].

Lista ta nie wyczerpuje wszystkich możliwych determinant poziomu i struktury rozwoju społeczno-gospodarczego, niemniej jednak na ich podstawie dokonano uogólnień, potrzebnych do empirycznej identyfikacji lokalnych warunków rozwoju obszarów wiejskich w Polsce. **Jej celem jest rozpoznanie zasobów endogenicznych, określających potencjalne zdolności (możliwości) konkretnego miejsca do pełniejszego wykorzystania przewag konkurencyjnych.**

Nagromadzone zasoby ludzkie, kapitałowe czy przyrodnicze wyznaczają możliwości prowadzenia działalności gospodarczej i społecznej na danym obszarze poprzez rozwój endogeniczny (więcej podrozdział 2.3.). Jest to mechanizm oparty na pobudzaniu przedsiębiorczych postaw w lokalnej społeczności, która w oparciu o specyficzne dla danego miejsca zasoby oraz tradycyjne receptury czy technologie tworzy miejsca pracy drogą niekapitałochłonnych inwestycji [Godlewska-Majkowska 2011, s. 15]. Sukces jednostki terytorialnej uzależniony jest więc od zdolności społeczności lokalnych do kreowania procesów rozwoju poprzez wykorzystanie jej specyficznych zasobów endogenicznych.

Przypomnijmy, że w realizowanej polityce regionalnej kluczowe stało się tzw. podejście terytorialne, którego dwie podstawowe zasady to efektywność, rozumiana jako przeciwdziałanie niepełnemu wykorzystaniu potencjałów rozwojowych, oraz równość, rozumiana jako przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu [Barca 2009, s. 5]. Stymulowanie rozwoju obszarów wiejskich powinno w maksymalnym stopniu opierać się na wewnętrznych zasobach gmin. Działania interwencyjne mają być programowane w relacji do zdiagnozowanych potrzeb oraz w odniesieniu do lokalnych potencjałów i zasobów, po wcześniejszym zidentyfikowaniu najważniejszych szans rozwojowych.

Podjęcie decyzji, według jakiego kryterium sklasyfikowane zostaną zasoby lokalne, nie było łatwe. Różnorodność ewentualnych ujęć jest duża (patrz podrozdział 6.1.), jednak możliwości operacyjne zasadniczo ograniczają założenia. Zdecydowano, że każdy zasób będzie miał postać zmiennej wielowymiarowej. By

## 6.2. Rozpoznanie zasobów lokalnych – empiryczna identyfikacja warunków rozwoju społeczno-gospodarczego

ukazać ich złożoną materię, poszukiwano zmiennych o charakterze jakościowym. Tradycyjny podział czynników produkcji (ziemia, praca, kapitał), który wstępnie stanowił punkt wyjścia klasyfikacji, ostatecznie zmodernizowano, uwzględniając determinanty rozwoju, na które zwraca się uwagę w nowych koncepcjach rozwoju endogenicznego (więcej: [Kudłacz 1999, s. 23; Korenik 2011, s. 87]). Oprócz kapitału fizycznego (mającego do niedawna pozycję głównego czynnika w podobnych badaniach), poszukiwano zmiennych opisujących zasób kapitału wiedzy, kwalifikacji, umiejętności, kapitału społecznego, ludzkiego. Z uwagi na istotną zależność poziomu rozwoju od geograficznej renty położenia danej gminy (bliskości rynku) za ważne uznano czynniki lokalizacji geograficznej. Mają one status elementu niemobilnego, trwałego, który jest trudny do empirycznego uchwycenia i jednoznacznej kwalifikacji jako stymulanty bądź destymulanty rozwoju. Ostatecznie przyjęto, że zasoby lokalne muszą opisywać lokalne uwarunkowania gminy w zakresie:

- 1) warunków społecznych, uwzględniając zasoby pracy [Zp] i zasoby wiedzy [Zw];
- 2) warunków gospodarowania, uwzględniając zasoby materialne [Zm] i finansowe [Zf];
- 3) warunków miejsca, uwzględniając zasoby naturalne i korzyści miejsca.

Przyjęty schemat klasyfikacji zasobów lokalnych prezentuje rysunek 6.1. Do ich pomiaru wykorzystano wskaźniki, których wykaz znajduje się w tabeli 6.1. Dobór cech został oparty na kryteriach, jakie przyjęto na etapie identyfikacji statystycznej poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich w podrozdziale 4.2. Warto przypomnieć, że są to między innymi kryteria: względnie niskiej korelacji zmiennych (patrz tabela 6.2. i aneks 2.), względnie wysokie zróżnicowanie rozkładu cechy, unikanie informacji zero-jedynkowych, niepowtarzalności jakiegokolwiek zmiennej oraz bezwzględnej dostępności informacji zbieranej dla wszystkich badanych jednostek według tej samej metodyki.

Empiryczna analiza zasobów lokalnych rozwoju obszarów wiejskich w Polsce oparta została (analogicznie do wcześniejszych badań poziomu i struktury rozwoju społeczno-gospodarczego) na założeniu, że każda zmienna będzie równoważna, gdyż nadanie wag poszczególnym aspektom uwarunkowań obarczone jest zbyt dużym subiektywizmem (szerzej: [Kukuła 2000, s. 152]). Sam dobór zmiennych nie ma charakteru uniwersalnego, jest wypadkową zarówno dostępności danych, jak i arbitralnych decyzji badacza, uwzględniających opisane wcześniej kryteria podziału. Wszystkie włączone do analizy zmienne muszą być odpowiednio uzasadnione merytorycznie i jednocześnie wykazywać właściwości diagnostyczne oraz identyfikujące.

## Rozdział 6. Zasoby lokalne jako czynniki rozwoju obszarów wiejskich w Polsce

**Tabela 6.1.** Wykaz cech empirycznych identyfikujących zasoby lokalne obszarów wiejskich

<b>Warunki społeczne</b>				
<b>I. Zasoby pracy [Zp]</b>				
I.1.	Odsetek ludności w wieku produkcyjnym	W	stymulanta	BDL 2009
I.2.	<b>Wskaźnik postarzania się zasobów pracy</b>	W	destymulanta	BDL 2009
I.3.	Wskaźnik aktywności zawodowej w wieku produkcyjnym	W	stymulanta	NSP 2002
<b>II. Zasoby wiedzy [Zw]</b>				
II.4.	Odsetek ludności aktywnej zawodowo z wyższym wykształceniem w ogóle ludności aktywnej zawodowo	W	stymulanta	NSP 2002
II.5.	Współczynnik skolaryzacji w wieku 18–24 lata	W	stymulanta	NSP 2002
II.6.	Średni wynik sprawdzianu kończącego szkołę podstawową	M_W	stymulanta	CKE 2008
<b>Warunki gospodarcze</b>				
<b>III. Zasoby materialne [Zm]</b>				
III.7.	Odsetek mieszkań wyposażonych w instalacje centralnego ogrzewania w ogóle mieszkań	W	stymulanta	BDL 2009
III.8.	Odsetek mieszkań zamieszkałych stale wyposażonych w ustęp splukiwany z odprowadzeniem do sieci	W	stymulanta	BDL 2009
III.9.	<b>Wskaźnik zagęszczenia w mieszkaniach</b>	W	destymulanta	BDL 2008
III.10.	Odsetek mieszkań zamieszkałych stale w budynkach wybudowanych w latach 1989–2002 lub będących w budowie w ogólnej liczbie mieszkań zamieszkałych stale	W	stymulanta	NSP 2002
III.11.	Odsetek ludności obsługiwanej przez komunalne oczyszczalnie ścieków	M_W	stymulanta	BDL 2008
<b>IV. Zasoby finansowe [Zf]</b>				
IV.12.	Wskaźnik G (wskaźnik dochodów podatkowych gmin w przeliczeniu na jednego mieszkańca)	M_W	stymulanta	MF 2007–2009*
IV.13.	Środki z budżetu Unii Europejskiej – ogółem (zł/os.)	M_W	stymulanta	RIO/BDL 2006–2008*
IV.14.	Udział wydatków majątkowych inwestycyjnych w ogóle wydatków budżetu	M_W	stymulanta	BDL 2007–2009*
<b>Warunki miejsca</b>				
<b>V. Zasoby naturalne (atrakcyjność środowiska)</b>				
V.15.	Odsetek gruntów leśnych w powierzchni ogółem	W	x	BDL 2009
V.16.	Odsetek obszarów chronionych	M_W	x	BDL 2009
V.17.	Współczynnik atrakcyjności rzeźby terenu (wg wskaźnika waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej IUNG)	W	x	IUNG 2008
<b>VI. Korzyść miejsca (atrakcyjność osiedleńcza)</b>				
VI.18.	Średnia wielkość miejscowości wiejskiej	W	x	BDL 2009
VI.19.	Zmiany liczby ludności w gminie (depopulacja/koncentracja ludności)	W	x	BDL 2002/2010 (2002=100%)



## 6.2. Rozpoznanie zasobów lokalnych – empiryczna identyfikacja warunków rozwoju społeczno-gospodarczego

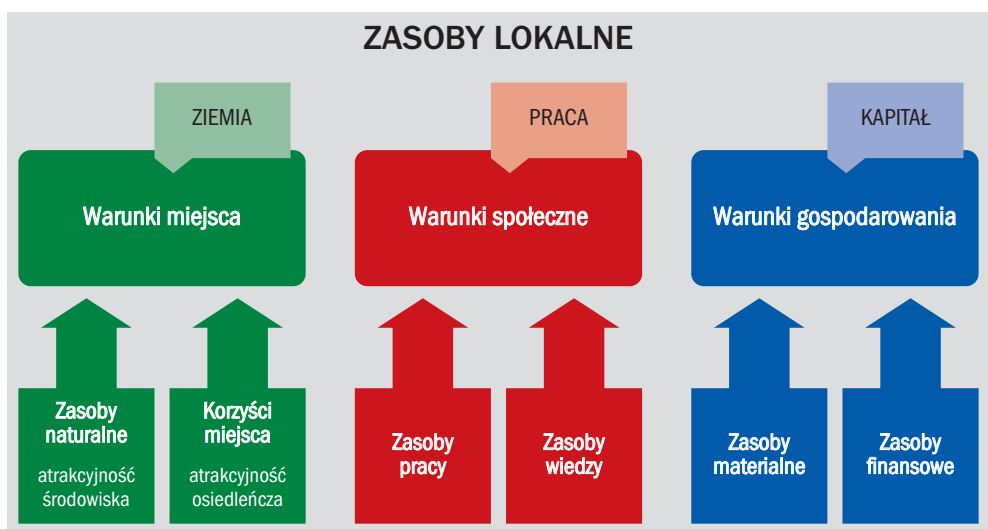
VI.20.	Odsetek ludności przyjeżdżającej do pracy w ogóle ludności gminy	W	x	BDL za POLTAX 2006
VI.21.	Odsetek ludności wyjeżdżającej do pracy w ogóle ludności gminy	W	x	BDL za POLTAX 2006

Objaśnienia: W – gminy wiejskie i obszary wiejskie gmin miejsko-wiejskich; M\_W – gminy wiejskie i gminy miejsko-wiejskie

Źródło danych: BDL – Bank Danych Lokalnych; NSP – Narodowy Spis Powszechny; POLTAX – system ewidencjonowania i przetwarzania danych o podatnikach; MF – Ministerstwo Finansów; RIO – Regionalna Izba Obrachunkowa; CKE – Centralna Komisja Egzaminacyjna; IUNG – Instytut Upraw, Nawożenia i Gleboznawstwa w Puławach

\* współczynniki obliczone na podstawie średnich trzyletnich

**Źródło:** Opracowanie własne.



**Rys. 6.1.** Przyjęty schemat podziału zasobów lokalnych jako czynników endogenicznych rozwoju obszarów wiejskich

**Źródło:** Opracowanie własne.

**Tabela 6.2.** Współczynniki korelacji liniowej pomiędzy zdefiniowanymi zasobami lokalnymi rozwoju obszarów wiejskich

	Zasoby pracy	Zasoby wiedzy	Zasoby materialne	Zasoby finansowe	Zasoby naturalne	Korzyści miejsca
Zasoby pracy	1.00	0.05	0.35	0.07	-0.17	0.32
Zasoby wiedzy		1.00	0.16	0.38	-0.04	0.37
Zasoby materialne			1.00	0.34	0.11	0.45
Zasoby finansowe				1.00	0.00	0.40
Zasoby naturalne					1.00	0.10
Korzyści miejsca						1.00

**Źródło:** Obliczenia własne.

W celu identyfikacji i oceny zasobów lokalnych wykorzystano taksonomiczną metodę sum unitaryzacji zerowanej, opartą na modelu wieloinformacyjnym, pozwalającą na pogrupowanie badanych jednostek terytorialnych w klasy o podobnym stopniu oceny. Między wydzielonymi klasami określono relację porządkującą, hierarchizującą poszczególne jednostki według przyjętego kryterium<sup>147</sup>. Technika budowy kompleksowych miar dla poszczególnych zasobów w oparciu o wskaźniki empiryczne jest, ogólnie biorąc, identyczna z tą, jaką zastosowano przy agregowaniu składowych poziomów rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich w Polsce. Opis metody znajduje się w podrozdziale 4.2. Czynności składające się na zastosowaną procedurę statystyczną to kolejno:

- 1) określenie zasobów lokalnych rozwoju obszarów wiejskich,
- 2) dobór cech empirycznych identyfikujących warunki rozwoju,
- 3) normalizacja zmiennych empirycznych,
- 4) obliczenia sum unitaryzacji zerowanej,
- 5) grupowanie jednostek badanej zbiorowości według kryterium ogólnego (*Jenks Natural Breaks Classification*).

Poniżej w trzech blokach tematycznych dokonano statystycznej identyfikacji i oceny lokalnych zasobów rozwoju obszarów wiejskich. Każdy aspekt uwarunkowań zobrazowany został za pomocą kartogramu w postaci zmiennej syntetycznej charakteryzującej dany zasób. Wyniki te zostaną następnie poddane procedurze typologicznej w celu określenia relacji pomiędzy kolejnymi warunkami rozwoju.

### 6.2.1. Zasoby pracy i wiedzy – warunki społeczne

Charakterystyka warunków społecznych uwzględnia empiryczną identyfikację zasobów pracy [Zp] i zasobów wiedzy [Zw]. Pierwszy z nich ma dokonać jakościowej oceny lokalnych zasobów pracy, koncentrując się wyłącznie na podażowej stronie rynku pracy. Zasoby pracy (inaczej – siły roboczej) powszechnie mierzy się wskaźnikiem aktywności zawodowej<sup>148</sup>. Ludność aktywna zawodowo to suma osób pracujących i bezrobotnych (zrejestrowanych) – porównaj rysunek 4.9. Jednak

<sup>147</sup> Rozpoznanie lokalnych uwarunkowań rozwoju obszarów wiejskich, rozumiane jako przyporządkowanie charakterystyk obiektów liczb w taki sposób, aby odzwierciedlały relacje wielkości lub równości zachodzące między obiektami, jest dokonywane w porządkowej skali pomiarowej. Skala ta składa się z wielu skal ilorazowych, za pomocą których mierzymy zmienne empiryczne. To znaczy, za pomocą operacji arytmetycznej dokonuje się złożenia kilku skal mocnych (otrzymanych ze zmiennych empirycznych) w jedną wiązkę. Wykonując tę operację, badacz musi być świadomy, że uogólnienie takie praktycznie odzwierciedla tylko relację porządkującą (więcej podrozdział 3.1.).

<sup>148</sup> Wskaźnik aktywności zawodowej jest ilorazem liczby osób aktywnych zawodowo (sumy pracujących i bezrobotnych) do liczby osób w wieku 15 lat i więcej (definicja GUS).

## 6.2. Rozpoznanie zasobów lokalnych – empiryczna identyfikacja warunków rozwoju społeczno-gospodarczego

o ile dane na temat liczby bezrobotnych są publikowane w BDL, o tyle pozostałe informacje, obejmujące statystykę struktury zawodowej ludności w Polsce w agregacji gminnej, dostępne są wyłącznie w wynikach NSP. Wyniki ostatniego Spisu Powszechnego z 2011 roku, w momencie zamykania bloku empirycznego niniejszej pracy nie były dostępne, dlatego posłużono się danymi z poprzedniego spisu. Wykorzystanie, kolokwialnie mówiąc, starych danych może budzić u czytelnika pewne obawy co do aktualności informacji. Jednak w prowadzonej analizie ważne są rozkłady przestrzenne cech<sup>149</sup>, a te dotyczące warunków społecznych odznaczają się względną trwałością w czasie. Warto dodać, że generalnie cechy struktur demograficznych, zawodowych i społecznych ulegają wolniejszym i długookresowym zmianom, podczas gdy zjawiska gospodarcze wykazują większą zmienność, i to w zdecydowanie krótszych okresach czasu (por.: [Sokołowski, Zając 1987, s. 169]).

Stan zasobów pracy zmierzono właśnie wskaźnikiem aktywności zawodowej [I.3.], modyfikując go nieznacznie poprzez zawężenie zbioru do subpopulacji w wieku produkcyjnym (dotyczy to licznika i mianownika). Dzięki temu otrzymano informację o zasobie ludzkim faktycznie zaangażowanym<sup>150</sup> w proces tworzenia PKB. Jest to niezwykle istotny wskaźnik, ukazujący nie tylko stopień wykorzystania zasobów pracy, lecz także partycypację ludzi w tworzeniu i podziale (opartym na pracy) produktu społecznego (szerzej: [Kabaj 2002, s. 4]). Tłem dla tych proporcji jest informacja o ogólnej liczbie ludności w wieku produkcyjnym w danej gminie, interpretowana jako wskaźnik ilości potencjalnych zasobów pracy [I.1.]. Jego rozkład przestrzenny wskazuje zarówno obszary koncentracji tej subpopulacji (strefy podmiejskie), jak i obszary wymywania (np. Podlasie, strefy subregionalne województw centralnej Polski). Często zdarza się tak, że w obu przypadkach wobec istniejącej podaży siły roboczej (relatywnie skrajnie dużej lub małej), popyt na nią jest względnie równoważny. I o ile w obszarach koncentracji korzyści aglomeracyjnych zjawisko to jest jednoznacznie pozytywne (duży popyt na pracę wchłania/angażuje duże zasoby pracy), o tyle w strefach peryferyjnych zjawisko jest tylko pozornie korzystne. Bowiem ów „równoważony” rynek pracy stale modyfikują procesy migracyjne, prowadzące w konsekwencji do depopulacji (więcej: rozdział 4. oraz [Witkowski 1990; Rosner 2012]).

Wartość informacyjna przyjętego wskaźnika struktury wieku jest w pewnym sensie ograniczona, bo pokazuje udział określonej grupy wieku, nie wskazując kierunku zmian, tj. procesu starzenia się lub odmładzania populacji. W przypadku

<sup>149</sup> To znaczy pewien porządek gmin pod względem natężenia danej cechy, który jest relatywny.

<sup>150</sup> Informacja obejmuje również liczbę osób zarejestrowanych jako bezrobotne, a więc oczekujących i teoretycznie chętnych do włączenia ich do pracy.

oceny zasobów pracy informacja ta jest bardzo ważna, bowiem pozwala przewidywać kierunek zmian w podaży zasobów pracy na lokalnym rynku pracy. Mając to na uwadze, postanowiono włączyć, jako miarę dopełniającą, wskaźnik postarzania się zasobów pracy liczony jako udział osób w starszym wieku produkcyjnym (44–59k/64m lat) do ogółu ludności w wieku produkcyjnym [I.2.]. Jego rozkład przestrzenny ujawnia zaawansowanie procesów starzenia się siły roboczej zasadniczo w czterech rejonach Polski: na Podlasiu i wschodniej Lubelszczyźnie (tzw. ściana wschodnia), w strefie subregionalnej województw Polski centralnej (woj.: mazowieckiego, świętokrzyskiego, łódzkiego), na obszarze przemysłowym Górnego i Dolnego Śląska oraz w województwach Polski zachodniej (szczególnie gminy popegeerowskie).

Wymienione rejony odznaczają się relatywnie najniższą oceną zasobów pracy. Kumulują się tam zjawiska (a w efekcie procesy) demograficzne i gospodarcze ujemnie wpływające na jakościową ocenę tego zasobu. Z drugiej strony – niekorzystne parametry zasobów pogłębiają negatywne trendy (działa mechanizm błędnego koła). Rozkład przestrzenny zagregowanej zmiennej syntetycznej [Zp] (rys. 6.2.) wskazuje, że 27% gmin uzyskało podobnie niską ocenę. Przypomnijmy, że przyjęta metoda grupowania dokonuje rozdziału zbioru na zadane 3 klasy, umieszczając granice przedziałów w miejscach „naturalnych przerw” w rozkładzie statystycznym<sup>151</sup>.

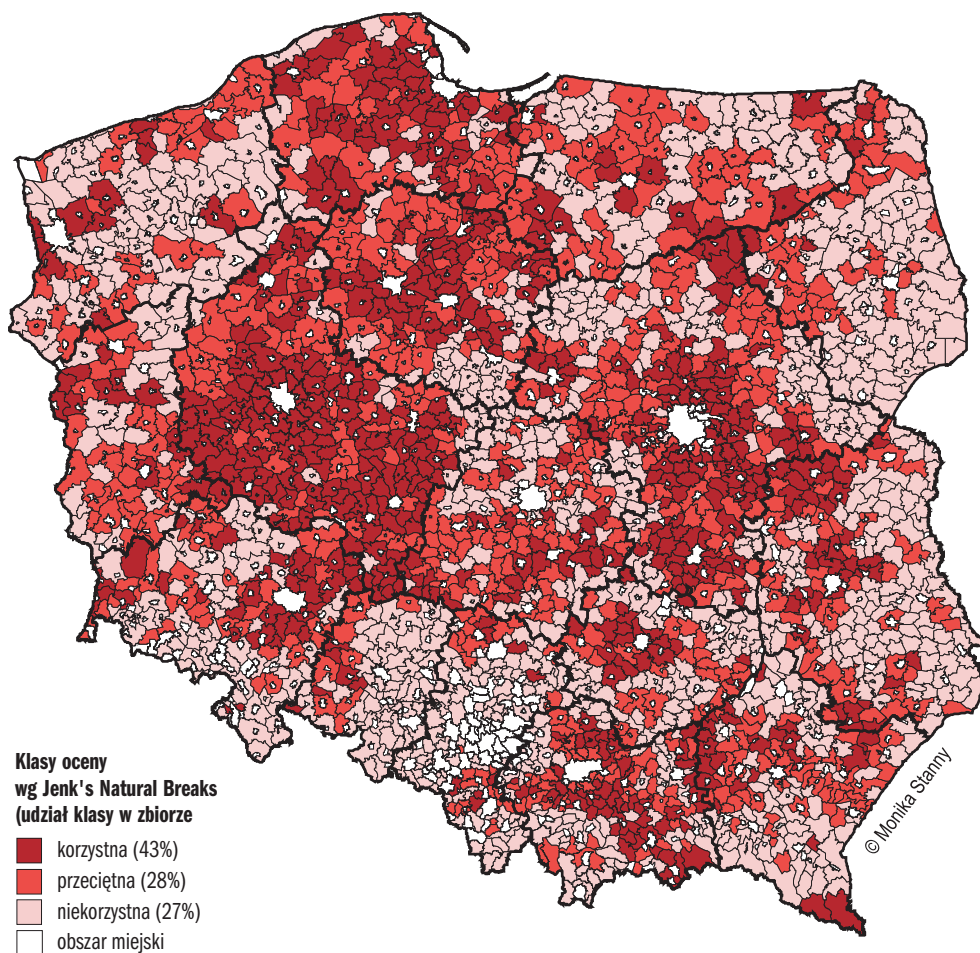
Przyjęty zestaw zmiennych zdefiniował na względnie wysokim poziomie aż 43% jednostek. Największe ich skupienia (konglomeraty) występują w Wielkopolsce, na Pomorzu i Mazowszu, tj. w gminach podmiejskich: Gdańska, Poznań, Warszawy, a więc dookoła ośrodków centralnych wspomnianych regionów. Podmiejskie strefy kumulacji relatywnie korzystnych zasobów pracy wykształciły się wokół: Torunia, Bydgoszczy, Kalisza, Wrocławia, Krakowa, Kielc, Radomia, Lublina. W sąsiedztwie innych większych miast występują incydentalnie. Brak np. gmin zaliczonych do najwyższej klasy w woj. opolskim, śląskim i białostockim. Są to regiony o specyficznych procesach migracyjnych (choć inne czynniki determinują tę ruchliwość).

Kolejnym aspektem uwarunkowań społecznych rozwoju lokalnego obszarów wiejskich przyjętym do analizy są zasoby wiedzy<sup>152</sup>. Wiedza, jak pisze Ryszard

<sup>151</sup> Metoda wykorzystuje sumy kwadratów odchyień poszczególnych obserwacji. Algorytm jej jest iteracyjny, prowadzący do minimalizacji zmienności w obrębie klasy, a maksymalizacji wariancji pomiędzy klasami (podrozdział 5.2.).

<sup>152</sup> „Wiedza” jest terminem powszechnie używanym i wieloznacznym. W niniejszej pracy pomija się jej ujęcie filozoficzne, natomiast odnosi się do pojęcia wiedzy w ekonomii, czyli traktuje się ją jako aktywa. Przyjmując zdanie Stanisława Łobejko [2005, s. 33], że stanowi ona dobro ekonomiczne, które może być prywatną własnością i jako towar może być przedmiotem obrotu rynkowego.

## 6.2. Rozpoznanie zasobów lokalnych – empiryczna identyfikacja warunków rozwoju społeczno-gospodarczego



**Rys. 6.2.** Miara syntetyczna w zakresie charakterystyki zasobów pracy

Źródło: Opracowanie własne.

Domański [2007, s. 87] jest dobrem publicznym. Można ją materializować w artefaktach i ucieleśniać w wykształceniu ludzi. Materializacja dokonuje się w procesie innowacyjnym, wchodząc w sferę publiczną dzięki dyfuzji innowacji poprzez organizacje sieciowe. Natomiast poprzez edukację (a właściwie jej dyfuzję) wiedza ucieleśnia się w wykształceniu ludzi, ich kwalifikacjach i umiejętnościach. Powszechna jest dodatnia zależność między systemem edukacji i gospodarką lokalną, bowiem wykształcony w procesie edukacji kapitał ludzki jest istotnym czynnikiem produkcji i zamożności lokalnych społeczności. Efekty działania systemu edukacji

są określane przez ogólny poziom wykształcenia ludności i pracowników. Z kolei wysokie kwalifikacje pracowników zwiększają zdolności konkurencyjne gospodarki lokalnej. Poprawa sytuacji gospodarczej oddziałuje na poprawę struktury zatrudnienia, zaś zapotrzebowanie na wykwalifikowaną kadrę pobudza rozwój systemu edukacji. W ten sposób powstaje mechanizm kumulatywnej przyczynowości.

Zasoby wiedzy potraktowano jako niematerialne aktywa gminy i szukano miar, które by opisywały tzw. dostępną wiedzę. Każda dobrana zmienna przedstawia problem pod innym względem, tj. od strony wykształcenia, umiejętności miejscowej ludności, poziomu wyższych potrzeb edukacyjnych oraz efektywności miejscowego systemu edukacji. Przyjęte wskaźniki nie wyczerpują zagadnienia, ale w sposób uproszczony pozwalają zasygnalizować występujące różnice przestrzenne.

Struktura społeczności lokalnej według poziomu wykształcenia jest jednym z punktów odniesienia w charakterystyce tego zasobu. Ale z uwagi na fakt, że do składowej poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego charakteryzującej społeczność lokalną [Ss] wykorzystano odsetek ludności z wykształceniem średnim i wyższym wśród ludności dorosłej, tu posłużono się inną zmienną. Na podstawie również danych NSP 2002 (nowsze na poziomie gminy są niedostępne), skonstruowano podobny wskaźnik odnoszący się do struktury ludności według wykształcenia, ale zawężonym do subpopulacji aktywnej zawodowo. W ten sposób scharakteryzowano zaangażowany w proces pracy segment społeczeństwa. Zmienna przedstawia udział ludności aktywnej zawodowo z wyższym wykształceniem w ogóle ludności aktywnej zawodowo [II.3.]. Jego najwyższe wartości występują w gminach podmiejskich nie tylko dużych miast, lecz w znacznej mierze miast średnich (tych większych, liczących 50 tys.–100 tys. mieszkańców). W rozkładzie przestrzennym wskaźnika nie ujawnia się zwarty przestrzennie region (rejon) o jednoznacznie wysokim lub niskim natężeniu. Rozkład miary ma typowy hierarchiczny układ centrum–peryferia, przy czym strefa dyfuzji jest tym większa, im większy jest ośrodek regionalny.

Drugi wskaźnik opisuje potrzeby (a może raczej aspiracje) edukacyjne młodzieży. Uzyskany został z niepublikowanych danych NSP 2002 i przedstawia odsetek studiującej młodzieży w wieku 18–24 lata w ogóle populacji w tym wieku (tzw. współczynnik skolaryzacji netto<sup>153</sup> [II.5.]). Jego rozkład przestrzenny łączy się z kilkoma czynnikami (szerzej: [Rosner, Stanny 2007c, s. 130]). Po pierwsze, jest on wysoki w tych rejonach, w których edukacja jest ważnym kanałem odchodzenia od pracy w rolnictwie rodzinnym, pracy postrzeganej przez młodzież jako

<sup>153</sup> Przyjęty przedział wiekowy odpowiada etapowi kształcenia na poziomie szkoły wyższej.

## 6.2. Rozpoznanie zasobów lokalnych – empiryczna identyfikacja warunków rozwoju społeczno-gospodarczego

mało atrakcyjna. Przykładem może być pogranicze wschodnie, okolice Suwałk, Hajnówki, Białej Podlaskiej czy Chełma. Po drugie, wskaźnik jest wysoki na obszarach o przewadze rolnictwa indywidualnego i relatywnie wysokim bezrobociu. Brak możliwości znalezienia pracy poza gospodarstwem skłania młodzież wiejską tych obszarów do przedłużania okresu edukacji. Tak można tłumaczyć relatywnie wysoki wskaźnik skolaryzacji np. rejonu: województwa świętokrzyskiego, południowej części mazowieckiego i wschodniej łódzkiego. Tendencja ta nie dotyczy jednak obszarów występowania dawnych PGR-ów; mimo wysokiego bezrobocia studiowanie nie jest na tych obszarach atrakcyjną (a może dostępną?) strategią życiową młodzieży wiejskiej. Nie jest też wybieraną strategią postępowania tam, gdzie możliwe jest podjęcie dobrze płatnej pracy nawet wówczas, jeśli łączy się to z migracją zagraniczną [Kryńska 2008, s. 22]. Prawdopodobnie dlatego wskaźniki skolaryzacji w wieku studenckim relatywnie niskie są we wschodniej (autochtonicznej) części Opolszczyzny i w Małopolsce.

Ostatni wskaźnik to średni wynik sprawdzianu uzyskiwany przez uczniów kończących szkołę podstawową w danej gminie [II.6.], a więc wynik pierwszego w życiu ucznia egzaminu ocenianego według porównywalnych kryteriów. Warto dodać, że dane służące do jego obliczenia zestawiane są według siedziby szkoły danego ucznia, nie uwzględniając miejsca jego zamieszkania. Z tego powodu wskaźnik dotyczy uczniów uczących się w danej gminie, nie zaś uczniów mieszkających w gminie.

Wynik uzyskiwany przez uczniów na tego typu sprawdzianie może być interpretowany jako cecha szkoły – wynik jest wtedy swego rodzaju oceną poziomu nauczania w danej szkole, może jednak być związany z predyspozycjami uczniów, ich środowiska pozaszkolnego, zdolnościami, umiejętnościami itp. Prawdopodobnie na wyniki egzaminu składają się wszystkie te czynniki, jednak wydaje się, że o ile indywidualny wynik ucznia jest głównie oceną jego predyspozycji intelektualnych, o tyle średnia dla szkoły, a tym bardziej średni wynik uzyskiwany w kilku szkołach leżących na terenie jednej gminy, jest przede wszystkim wskaźnikiem poziomu edukacji lokalnego systemu szkolnego. Ukazuje pośrednio pozycję spraw oświatowych w hierarchii spraw będących przedmiotem zainteresowania władzy lokalnej. Edukacja jednak bywa traktowana przez lokalne władze (niestety) nie w kategorii wydatków inwestycyjnych, lecz jako wydatek konsumpcyjny.

Ogólnie ujmując, rozkład przestrzenny miary zasobów wiedzy jest trudny do jednoznacznej interpretacji, bowiem nie wykazuje typowych prawidłowości. W wielu gminach podmiejskich dużych miast, szczególnie Polskiej północnej i zachodniej (np. Gdańska, Szczecina, Gorzowa, Zielonej Góry, Torunia, Bydgoszczy), osiągnięty wynik na sprawdzianie jest zdecydowanie poniżej średniej

krajowej. Z kolei wiele gmin położonych peryferyjnie (np. na granicy województw: mazowieckiego, podlaskiego, podkarpackiego, opolskiego) kwalifikuje się ze swoimi wynikami do kwintyla gmin o najwyższej ocenie. Wynika z tego, że jest to wskaźnik bardzo wrażliwy na przypadkowe (incydentalne) bodźce, trudne do empirycznego uchwycenia.

Interesujące, że wskaźniki oceniające zasoby wiedzy nie wyróżniają obecnie granic rozbiorowych. Podziały te zaznaczały się wyraźnie jeszcze w Spisie Powszechnym z 1988 roku [*Atlas demograficzny...* 1995, s. 81 i następne, 118 i następne]. Wydaje się, że o ile struktury społeczno-gospodarcze rozwoju obszarów wiejskich (szczególnie demograficzna [*S<sub>d</sub>*] i społeczna [*S<sub>s</sub>*]) nadal silnie zdeterminowane są uwarunkowaniami historycznymi (por. podrozdziały 4.3.1., 4.3.2., 5.2.), o tyle koncentracja i dekoncentracja lokalnych, społecznych uwarunkowań rozwoju obszarów wiejskich (czyli zasobów pracy i zasobów wiedzy) zależna jest od innych czynników.

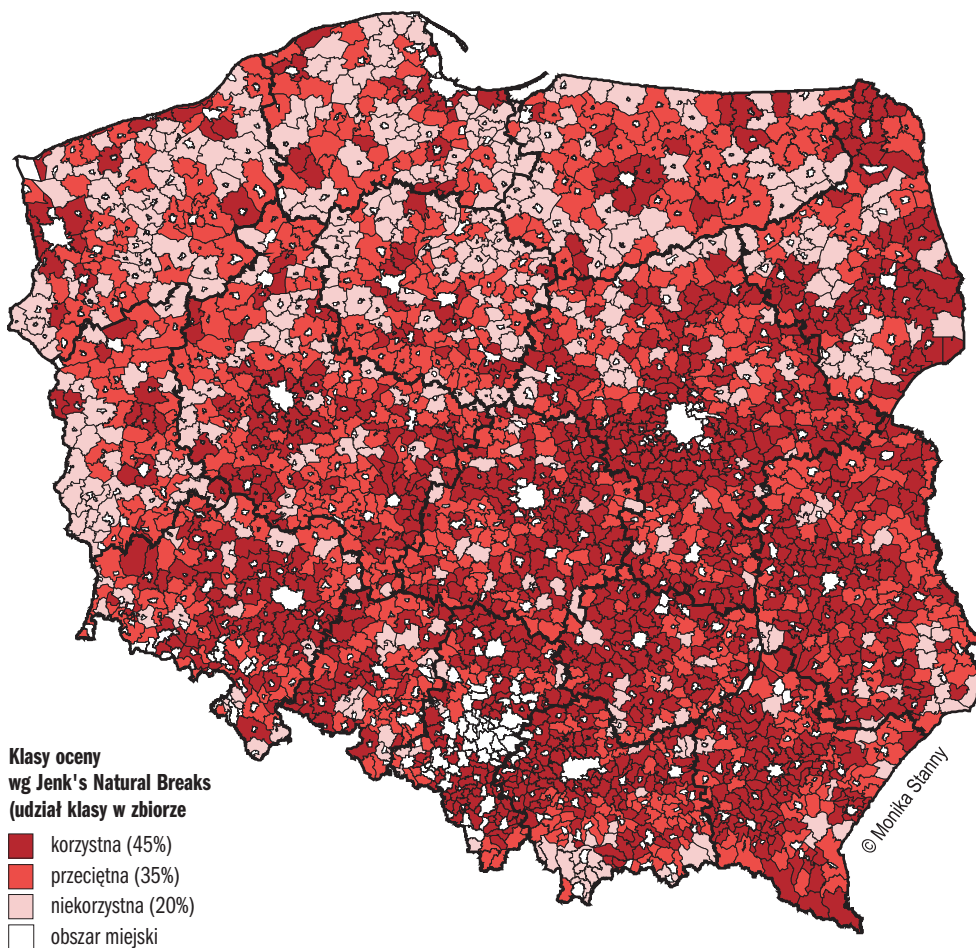
Syntetyczna ocena zasobów wiedzy wskazuje, że prawie połowa gmin (45%) osiąga podobnie wysoki poziom oceny. Ponad 3/4 gmin tej klasy zlokalizowanych jest w centralnej, południowej i wschodniej Polsce (rys. 6.3.), przy czym 10% jednostek z relatywnie wysokim potencjałem w tym zakresie to gminy podmiejskie kilku miast. Pierwszą grupę tworzą te największe miasta, z najbardziej efektywną i konkurencyjną gospodarką, jak: Warszawa, Wrocław, Poznań, Kraków, Katowice. Drugą zaś te, których gospodarka nie absorbuje istniejących już zasobów wiedzy (potwierdzają to wyniki zawarte w podrozdziale 5.2.), prowadząc w efekcie do wysysania<sup>154</sup> kapitału ludzkiego przez inne chłonne rynki. Przykłady tych miast to: Lublin, Przemyśl, Białystok, Zielona Góra, Kielce.

Gminy o relatywnie najniższej ocenie tego zasobu występują w Polsce północno-zachodniej. W województwach pomorskim i zachodniopomorskim takich gmin jest stosunkowo najwięcej. Jedyne w strefie podmiejskiej lub zagospodarowania turystycznego sytuacja jest korzystniejsza. Ogólnie, w rozkładzie przestrzennym oceny zasobów wiedzy można doszukiwać się zależności z ukształtowaną ścieżką rozwojową obszarów włączonych w granice Polski po 1945 roku. Chociaż należy zaznaczyć, że homogeniczne społecznie Kaszuby, z przewagą indywidualnej gospodarki rolnej, nie odróżniają się pod względem jakości zasobów wiedzy od otaczających je obszarów z zupełnie innym typem struktury społecznej i gospodarczej. Wyjątek ten może nie potwierdzać reguły. Obszar Ziemi Zachodnich i Północnych to zasadniczo dominacja typu gospodarki monofunkcyjnej – popegeerowskiej, mało konkurencyjnej. Te cechy lokalnej gospodarki współwystępują z niską oceną zasobów wiedzy, słabo rozwiniętym systemem edukacyjnym. Wydaje się, że mechanizm

<sup>154</sup> Najczęstsze kierunki migracji: Warszawa, Górny Śląsk, migracje zagraniczne.



## 6.2. Rozpoznanie zasobów lokalnych – empiryczna identyfikacja warunków rozwoju społeczno-gospodarczego



**Rys. 6.3.** Miara syntetyczna w zakresie charakterystyki zasobów wiedzy

**Źródło:** Opracowanie własne.

kumulatywnej przyczynowości tylko pogłębia istniejący tam proces trwania, zwiększając w konsekwencji dystans wobec innych obszarów. Do odwrócenia tego procesu niezbędna wydaje się interwencja państwa.

### 6.2.2. Zasoby materialne i finansowe – warunki gospodarowania

Do niedawna za główny czynnik rozwoju lokalnego uważano inwestycje, zwłaszcza infrastrukturalne, przemysłowe, mieszkaniowe. Powiększały one zdolności produkcyjne, sprzyjały wzrostowi ludności i pobudzały popyt na towary

i usługi. Wraz z rozwojem i koniecznością dywersyfikacji struktury gospodarczej obszarów wiejskich w ich lokalnym potencjale oprócz kapitału materialnego (fizycznego), zaczęto mierzyć kapitał niematerialny (kapitał ludzki, wiedzy, tkankę społeczną). Mimo znacznej wagi, jaką zyskał ten „miękki” kapitał (szczególnie w endogenicznym podejściu do rozwoju), nadal możliwości zarobkowania i potencjalną jakość życia na obszarach wiejskich określają warunki gospodarowania, takie jak wyposażenie infrastrukturalne i zasobność finansowa gmin.

Uznano, że charakterystyka zasobów materialnych dokonana zostanie pod kątem warunków bytowych społeczności lokalnej<sup>155</sup>. Do oceny wyposażenia gospodarstw domowych w wybrane instalacje sanitarno-techniczne przyjęto<sup>156</sup>: odsetek mieszkań wyposażonych w instalacje centralnego ogrzewania [III.7.] oraz odsetek mieszkań wyposażonych w ustęp spłukiwany z odprowadzeniem do sieci [III.8.]. Warunki mieszkaniowe scharakteryzowano tzw. wskaźnikiem zagęszczenia mieszkań [III.9.], traktowanym jako destymulanta (relacja liczby osób, jaka przypada na jedną izbę mieszkalną), oraz odsetkiem mieszkań zamieszkałych stale w budynkach wybudowanych w latach 1989–2002 lub będących w budowie [III.10.]. Ostatnią zmienną był odsetek ludności obsługiwanej przez komunalne oczyszczalnie ścieków [III.11.]. Występowanie i zasięg tego zjawiska (rozumiany jako wielkość obsługiwanej zbiorowości), świadczy nie tylko o wyposażeniu w oczyszczalnie (czy w dostępie do nich), lecz także jest tożsame z istnieniem na terenie gminy sieci kanalizacyjnej. Pośrednio jest miarą poziomu rozwoju infrastruktury prośrodowiskowej.

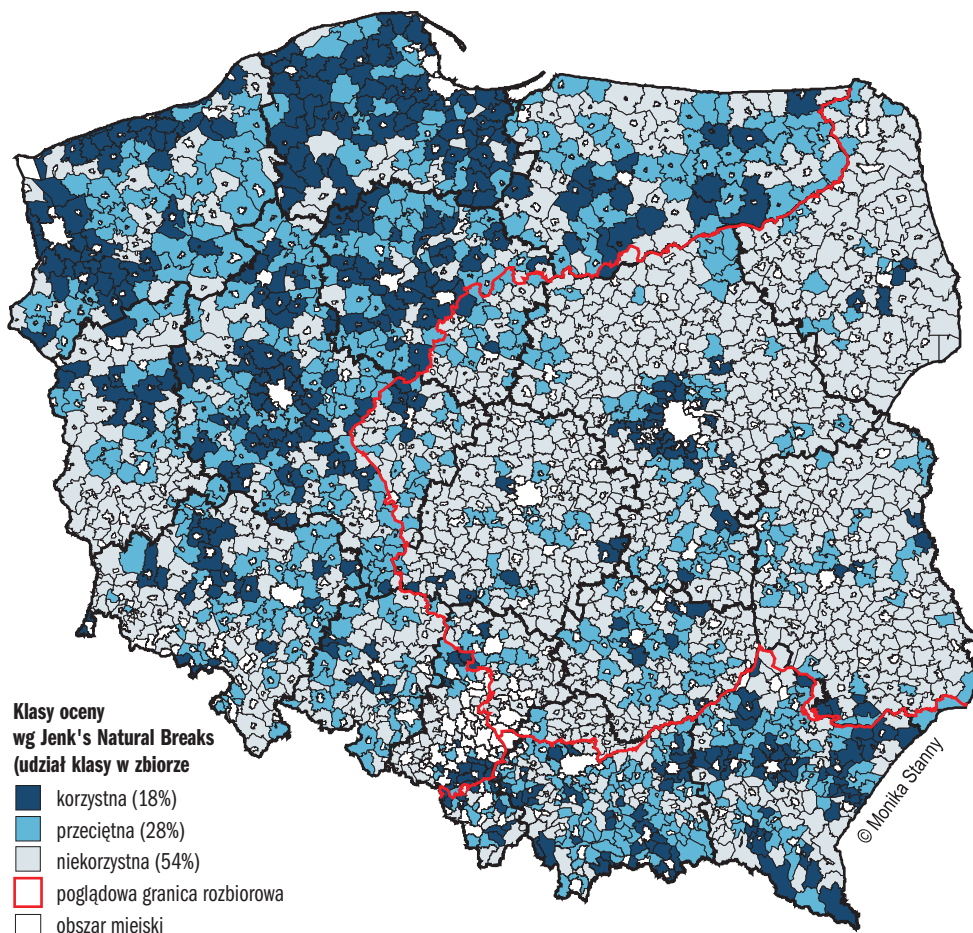
Wymienione wskaźniki poddane zostały procedurze statystycznej i dały rezultat przedstawiony na kartogramie 6.4. W rozkładzie przestrzennym wyróżniają się obszary wiejskie Polski centralnej i wschodniej z relatywnie niekorzystną oceną zasobów materialnych. Wyjątkiem jest wysoka ocena w strefie podmiejskiej Warszawy (szczególnie od zachodniej strony miasta) oraz względnie przeciętna w rejonie Kielecczyzny. Relatywnie korzystniejsze warunki bytowe osiągają gminy podmiejskie średnich i dużych miast Małopolski i Podkarpacia oraz w Wielkopolsce, na Kujawach i Pomorzu (strefa nadmorska). Obszary popegeerowskie,

<sup>155</sup> Decyzja ta podyktowana jest m.in. tym, że dostępne dane na temat wyposażenia infrastrukturalnego według gmin obejmują gospodarstwa domowe, a nie uwzględniają sfery biznesowej i jej otoczenia instytucjonalnego. Ponadto podstawowe informacje na temat takich elementów infrastruktury technicznej w gminie, jak: drogi, sieć energetyczna, łączność, komunikacja czy elementy infrastruktury instytucjonalnej (tzw. otoczenia gospodarki) są niedostępne w przyjętej agregacji.

<sup>156</sup> Wstępny zakres zmiennych obejmował również takie wskaźniki, jak odsetek mieszkań wyposażonych w łazienkę czy odsetek mieszkań wyposażonych w wodociąg. Ostatecznie zrezygnowano z tych wskaźników, z uwagi na ich zmienność (10%) oraz wysoką korelację między sobą (0,9), jak i z odsetkiem mieszkań wyposażonych w instalacje centralnego ogrzewania (0,8).

## 6.2. Rozpoznanie zasobów lokalnych – empiryczna identyfikacja warunków rozwoju społeczno-gospodarczego

uznawane do niedawna za względnie zasobne w dobra materialne, nie uzyskały ponadprzeciętnych ocen. Korzystne parametry ma natomiast podregion słupski, co trudno jednoznacznie uzasadnić, może to być zarówno efekt wcześniejszych inwestycji przed 1989 rokiem, jak i wynikający ze zmian w warunkach bytowych w okresie transformacji systemowej (por.: [Pięcek 2001, s. 133 i następne]).



**Rys. 6.4.** Miara syntetyczna w zakresie charakterystyki zasobów materialnych (wyposażenie gospodarstw domowych)

**Źródło:** Opracowanie własne.

Skala i zakres podejmowanych w danej jednostce administracyjnej działań inwestycyjnych determinowane są wielkością i strukturą zasobów kapitałowych. Jerzy Parysek [2001, s. 110]) uważa, że potrzeby społeczności lokalnej odgrywają

jedynie rolę korekcyjną. Zasadniczą sprawą pozostaje nadal zgromadzenie przez potencjalnych inwestorów potrzebnych zasobów kapitałowych, a także istniejący klimat – sprzyjający lub nie działalności inwestycyjnej. Badaniem atrakcyjności inwestycyjnej regionów w różnych skalach przestrzennych, poprzez wnikliwe rozpoznawanie klimatów (jako warunków inwestowania) zajmuje się Hanna Godlewska-Majkowska, która wraz z zespołem wieloaspektowo analizuje ten problem [red. 2008, red. 2009, red. 2011]. Natomiast rozważaniami na temat zasobów kapitałowych, jako czynnika inwestycyjnego, objąć właściwie należy kapitał – „pieniądze”, będące najbardziej uniwersalnym czynnikiem rozwoju terytorialnego.

W rozwoju lokalnym w grę wchodzić mogą trzy kategorie kapitału finansowego:

- kapitał inwestorów lokalnych (mieszkańców, lokalnych przedsiębiorstw, organizacji),
- kapitał zewnętrznych podmiotów gospodarczych (w tym także kapitał państwowy),
- kapitał samorządu terytorialnego (własny lub pozyskany z różnych źródeł).

W tym miejscu analizie poddane zostaną zasoby finansowe gminy [Zf], pod kątem ich oceny (zdolności) do kreowania dochodów. Aspekt ten został opisany zmiennymi odnoszącymi się do składników wydatków i dochodów budżetów lokalnych<sup>157</sup>, w oparciu o dane BDL, regionalnych izb obrachunkowych i Ministerstwa Finansów.

Syntetyczny wskaźnik charakteryzujący sytuację finansową gminy złożono z czterech zmiennych, które miały w założeniu różnicować jednostki na zamożne i niezamożne. Pierwszą jest tzw. wskaźnik G, inaczej wskaźnik dochodów podatkowych gmin w przeliczeniu na jednego mieszkańca [IV.12.]. Ukazuje on relację między wskaźnikiem określającym wielkość dochodów podatkowych gminy w przeliczeniu na jednego mieszkańca gminy a analogicznym wskaźnikiem obliczonym łącznie dla wszystkich gmin w kraju. Postanowiono zastąpić tym wskaźnikiem powszechnie dotąd stosowane indeksy udziału dochodów własnych gminy w dochodach ogółem lub wielkość dochodów własnych *per capita*. Współczynniki korelacji tych miar wynoszą  $r = 0,9$ <sup>158</sup>, ale wskaźnik G jest zrelatywizowany do średniej krajowej. Ponadto wskaźnik dochodów podatkowych stanowi kryterium w kwalifikacji gmin do otrzymania subwencji ogólnej. Jednostki samorządowe,

<sup>157</sup> Dane dotyczące finansów liczone są zawsze dla jednostek administracyjnych o statusie miejsko-wiejskim łącznie z miastami. Ponadto indeksy obliczane zostały jako średnia z okresów trzyletnich, by uniknąć incydentalnych wahań ich wartości składowych.

<sup>158</sup> Przy czym dochody własne gminy nie uwzględniają dotacji, subwencji z budżetu centralnego i środków na dofinansowanie zadań, lecz jedynie wpływy z podatków i innych opłat lokalnych.

## 6.2. Rozpoznanie zasobów lokalnych – empiryczna identyfikacja warunków rozwoju społeczno-gospodarczego

które mają wpływy podatkowe niższe niż 92% średniej w kraju, otrzymują część wyrównawczą subwencji ogólnej. Natomiast gminy, których wskaźnik wpływów podatkowych jest wyższy niż 150% średniej krajowej, dokonują wpłat z przeznaczeniem na część równoważącą subwencję ogólną (popularnie zwaną „janosikowym”). Celem tego instrumentu jest wyrównanie potencjału dochodowego gmin. W zasadzie instytucja horyzontalnych wpłat wyrównawczych powinna służyć redukcji dysproporcji związanych z nierównymi możliwościami dochodowymi jednostek samorządu.

Zdolność kreacji dochodów własnych gmin jest pochodną możliwości i umiejętności wykorzystania lokalnych instrumentów interwencjonizmu samorządowego, głównie przez narzędzia polityki fiskalnej. Jednak powodzenie stosowania takich instrumentów zależy zarówno od kompetencji i kreatywności władz lokalnych, jak i od potencjału endogenicznego gminy, korzyści lokalizacyjnych czy wreszcie od struktury funkcjonalnej gospodarki. W przypadku gdy ponadprzeciętne dochody określonych jednostek samorządu nie wynikają z lepszych warunków, lecz z bardziej efektywnej polityki finansowej organów jednostek samorządu czy z inicjatyw członków wspólnoty lokalnej, analizowana regulacja może zniechęcać podmiot samorządowy do podejmowania wysiłków zmierzających do poprawy sytuacji finansowej (por.: [Borodo 2008, s. 148]). Mechanizm ten, choć prospójnościowy, może prowadzić do osłabienia motywacji do zwiększania wpływów samorządowych (głównie dochodów własnych) w niektórych gminach.

Jednak uzyskany rozkład przestrzenny miary potwierdza dwie prawidłowości typowe dla rozkładu przestrzennego syntetycznej miary poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego (patrz podrozdział 4.4.):

- 1) względnie bogate gminy leżą w pobliżu dużych ośrodków miejskich,
- 2) podział kraju na relatywnie biedniejszy wschód i centrum oraz zamożniejszy zachód.

Granica między tymi obszarami w przybliżeniu odpowiada granicom rozbiorowym, przy czym mniejsze dochody podatkowe w przeliczeniu na mieszkańca mają obszary dawnego zaboru rosyjskiego i dawnej Galicji, większe – dawnego zaboru pruskiego.

Przypomnijmy, że dochodami gminy mogą być również środki pochodzące ze źródeł zagranicznych, niepodlegające zwrotowi, jak środki z budżetu Unii Europejskiej oraz inne środki określone w odrębnych przepisach. Przystąpienie Polski do Unii Europejskiej otworzyło szanse dla jednostek samorządu terytorialnego na pozyskanie środków finansowych. Głównym beneficjentem funduszy strukturalnych jest samorząd gminy, jednak efektywne korzystanie z pomocy Unii Europejskiej jest bardzo zróżnicowane. W analizie uwzględniono ogólną wielkość środków

z budżetu Unii Europejskiej w przeliczeniu na mieszkańca gminy<sup>159</sup>, jako zmienną oznaczoną [IV.13]. W jej rozkładzie przestrzennym nie doszukano się istotnych prawidłowości. Stwierdzono brak związku z oceną poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego, z jego strukturą, gęstością zaludnienia, a także z zamożnością gminy. Rozkład wydaje się nieuporządkowany, co wcale nie oznacza, że przypadkowy. Najpewniej jest zależny od możliwości kompetencyjnych kadr samorządowych, zajmujących się pozyskiwaniem środków czy w pewnym stopniu od renty położenia geograficznego. O aktywności w pozyskiwaniu środków unijnych przez gminy zasadniczo przesądzają możliwości finansowe tych jednostek (obejmujące prefinansowanie i sfinansowanie wkładu własnego). System współfinansowania realizacji projektów z funduszy UE oparty jest na zasadzie refundacji beneficjentom poniesionych wydatków. Wymaga to od gmin wcześniejszego zapewnienia środków na ich sfinansowanie (z uwzględnieniem wkładu własnego), co dla małych, niezamożnych gmin okazuje się często barierą nie do pokonania. Jak wynika z raportu NIK [*Pozyskiwanie środków...* 2012, s. 7], ogranicza to możliwości finansowania innych zadań, a niekiedy – ze względu na duży poziom zadłużenia – przesądza o tym, że gminy nie ubiegają się o środki unijne. Dla małych gmin już samo przygotowanie dokumentacji do wniosku o dofinansowanie projektu łączy się ze znacznym wydatkiem z budżetu, w dodatku ryzykownym, bo będzie stratą, jeśli gmina nie uzyska dofinansowania. Wprowadzenie w szerszym zakresie zaliczkowego systemu współfinansowania zadań ze środków unijnych, a także uproszczenie procedur ubiegania się o dofinansowanie mogłoby zachęcić najuboższe jednostki do aktywniejszego ubiegania się o te środki, co przyczyniłoby się do lepszego zaspokojenia potrzeb społeczności lokalnych.

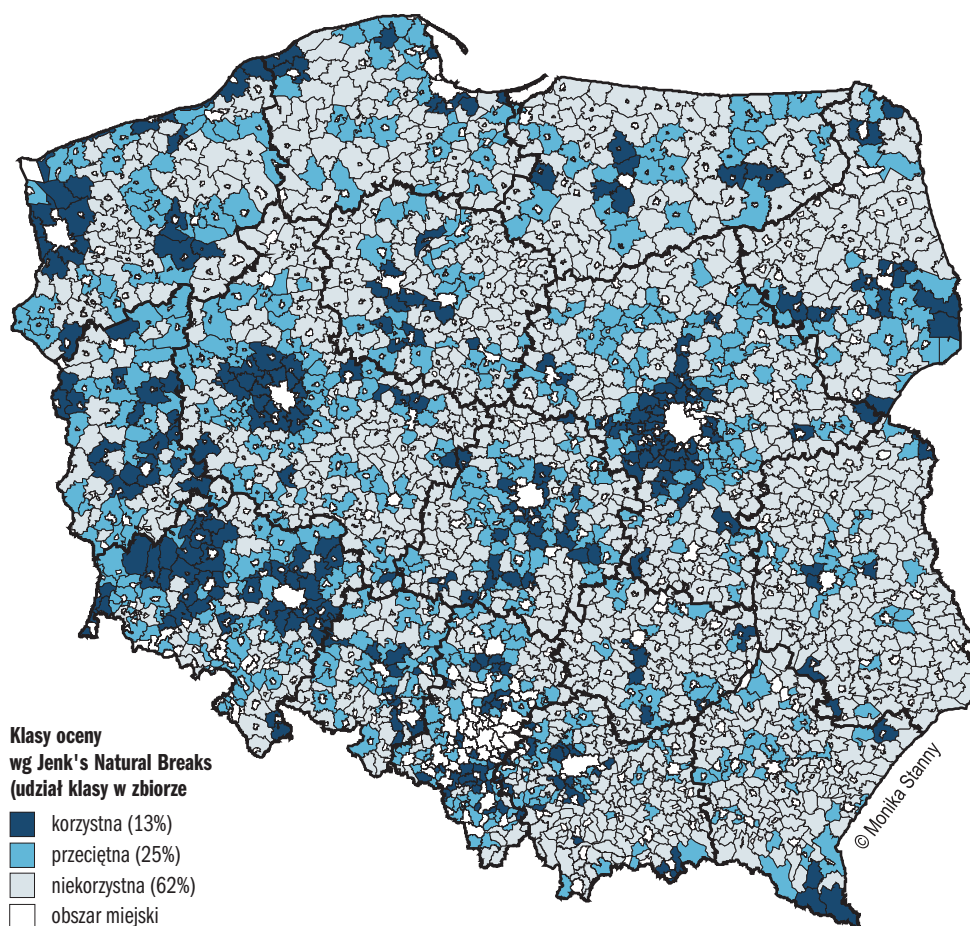
Statystyka wskazuje, że aż 10% gmin, głównie zlokalizowanych w zamożnych regionach (jak woj. wielkopolskie, mazowieckie), w latach 2006–2008 pozyskało średnio z budżetu UE do 1 zł/os. Z drugiej strony, prawie 15% jednostek (308 gmin) uzyskało unijne dofinansowanie w wysokości (średniorocznie) większej niż 100 zł/os. Zarówno w pierwszej, jak i w drugiej grupie znajdują się gminy położone peryferyjnie lub centralnie w stosunku do dużych aglomeracji regionalnych.

Kolejną zmienną był procentowy udział wydatków inwestycyjnych w wydatkach z budżetu gminy [IV.14.]. Zróżnicowanie gmin pod względem udziału inwestycji w wydatkach z budżetu uznać trzeba za duże. W ponad 15% gmin (322 jednostki) wskaźnik nie osiąga 10%, jednocześnie w niemal 7% (141 jednostek) przekracza 30%,

<sup>159</sup> W latach 2006–2009 bardziej szczegółowa agregacja informacji była niedostępna. Dane początkowo udostępniały jedynie regionalne izby obrachunkowe, ostatecznie dostępne są również w bazie BDL. Ta od 2010 r. wyróżnia środki z Unii Europejskiej na finansowanie programów i projektów unijnych oraz środki z budżetu państwa lub inne przekazane jako współfinansowanie programów i projektów realizowanych z udziałem środków z funduszy strukturalnych i Funduszu Spójności UE; dostępna jest również informacja na temat płatności z budżetu środków europejskich.

## 6.2. Rozpoznanie zasobów lokalnych – empiryczna identyfikacja warunków rozwoju społeczno-gospodarczego

przy średniej dla zbioru wynoszącej 18%. Rozkład przestrzenny gmin aktywnie inwestujących i wykazujących się mniejszą aktywnością w tym zakresie nie jest łatwy do interpretacji, choć pewne prawidłowości można dostrzec. Wokół dużych ośrodków miejskich częściej niż przeciętnie w kraju grupują się gminy intensywnie inwestujące (wyróżnić można gminy pod Warszawą, Poznaniem, Wrocławiem, Słupskiem, Szczecinem, w rejonie Legnickiego OP oraz w strefie nadbrzeżnej woj. zachodniopomorskiego), nie dotyczy to jednak wszystkich dużych miast i ich gmin podmiejskich. Najwięcej gmin aktywnych inwestycyjnie jest w woj. mazowieckim (prawie 3/4 gmin plasuje się powyżej średniej dla Polski), najmniej – w woj. warmińsko-mazurskim.



**Rys. 6.5.** Miara syntetyczna w zakresie charakterystyki zasobów finansowych (zamożność gminy)

**Źródło:** Opracowanie własne.

Ocena zasobów finansowych, poprzez analizę kapitału finansowego samorządów lokalnych, wyraźnie wskazuje gminy zamożne (potencjalnych płatników „janosikowego”), których udział wynosi zaledwie 13%. Mimo nielicznej grupy tych gmin można wyróżnić kilka typowych obszarów (rys. 6.5.). Są to:

- gminy turystyczne (nadmorskie, bieszczadzkie, podlaskie),
- gminy „surowcowe” z czynnymi kopalniami (np. Kleszczów z kopalnią odkrywkową węgla brunatnego, Mielnik z kopalnią odkrywkową kredy, Kłoda-wa z kopalnią soli, Morawica z kopalnią wapienia),
- gminy z dużymi (często państwowymi) inwestycjami przemysłowymi lub społecznymi (np. Police z Zakładami Chemicznymi i portem morsko-rzeczynym na Odrze, Gostyń ze spółdzielnią mleczarską, Warka z zakładami piwowarskimi czy wspomniana Morawica z centralnym ośrodkiem leczenia chorób psychicznych),
- gminy w dużym stopniu zagospodarowane przestrzennie jako obszary wojskowe (np. Osiecznica, Mirosławiec, Drawsko Pomorskie),
- gminy rezydencjalne, sypialnie podmiejskie takich ośrodków aglomeracyjnych, jak: Warszawa, Poznań, Szczecin, Wrocław, Białystok, Łódź, Katowice.

Gminy zakwalifikowane do klasy średniej stanowią 1/4 zbioru i częściej występują w zachodnich województwach kraju. Z kolei aż 2/3 jednostek uzyskało ocenę poniżej średniej.

Uogólniając, rozkład przestrzenny charakteryzujący zamożność gmin według wyróżnionego kryterium wskazuje, że pod omawianym względem korzystne dla gminy jest sąsiedztwo dużych miast. Ponadto wyraźny jest podział na Polskę wschodnią (mniej zasobną) i zachodnią (bardziej zasobną), który modyfikowany jest przez dwa czynniki: korzyści renty położenia oraz korzyści płynące z małej gęstości zaludnienia (ze względu na niską wartość mianownika w użytych wskaźnikach).

### 6.2.3. Zasoby naturalne i korzyści miejsca – warunki miejsca

Trzeci blok zasobów lokalnych opisujący tzw. warunki miejsca, złożono z dwóch składowych: zasobów naturalnych i korzyści miejsca. Obejmuje on elementy, które decydują o „rencie położenia” danego obszaru. Obszar (tu jako gmina), na którym prowadzona jest działalność społeczna i gospodarcza z punktu widzenia warunków rozwoju, ma trzy charakterystyczne cechy [Pietraszewski 1981, s. 19–26]:

- 1) dość ściśle określoną pojemność, która wynika z fizycznych możliwości koncentracji na danym obszarze zasobów materialnych (majątku trwałego) i ludzi,
- 2) społeczny charakter, który wynika z faktu, że gmina jest lokalnym środowiskiem życia społeczności jako grupy, jak i miejscem życia ludzi jako jednostek.



## 6.2. Rozpoznanie zasobów lokalnych – empiryczna identyfikacja warunków rozwoju społeczno-gospodarczego

Każdy ma prawo do korzystania z jej walorów, bez względu na panujące stosunki własnościowe<sup>160</sup>,

- 3) określoną wartość, która jest funkcją naturalnych i antropogenicznych właściwości oraz funkcją położenia w ramach systemu terytorialnego.

Jednak cechy te są trudno wymierne, a głównym problemem jest właśnie określenie ich względnej pojemności, a dalej ich relatywna wycena. Podejmując próbę charakterystyki warunków miejsca, należy podkreślić zależny od kontekstu (okoliczności) charakter środowiska przyrodniczego, znajdujący odzwierciedlenie w ograniczonych możliwościach oceny opisujących go zjawisk w kategoriach pozytywny-negatywny. Określone właściwości i stan środowiska oddziaływać mogą zarówno jako bariera, jak i czynnik rozwoju. Przykładem mogą być obszary chronione objęte siecią ekologiczną Natura 2000. Z całą pewnością nie sposób jednoznacznie uznać je za uniwersalną dla obszarów wiejskich w kraju stymulantę bądź destymulantę rozwoju [Bołtromiuk, Perepeczko 2010, s. 17 i następne]. Zasadniczo, określając jakikolwiek aspekt atrakcyjności środowiska, należy dokładnie sprecyzować, pod jakim względem dokonuje się jego waloryzacji. Ten niejednoznaczny charakter cech opisujących warunki miejsca wpłyną na decyzję o wyłączeniu tych zasobów z dalszej procedury statystycznej prowadzącej do typologii (podrozdział 6.3.) oraz identyfikacji zależności liniowych między poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego a warunkami jego rozwoju (rozdział 7.). Zasoby będące przedmiotem analizy w tej części pracy zostały tylko scharakteryzowane pod kątem ich atrakcyjności środowiskowej i osiedleńczej. Ukazano ich przestrzenny porządek (klasy hierarchiczne) oraz zwrócono uwagę na trudności wynikające z ich empirycznej identyfikacji.

Warunki miejsca ściśle wynikają z położenia danej jednostki i (podobnie jak renta geograficzna) są one względnie stałe. Choć faktem jest, że zasoby przyrody są wyczerpywalne, a raz wykorzystane w działalności gospodarczej są już w wielu przypadkach stracone i właściwie nieodnawialne lub trudno odnawialne<sup>161</sup>. Niemniej jednak każda gmina (czy region) posiada swoją lokalizację i jest ona niezmienna. Ocena tej lokalizacji i jej atrakcyjności ma wartość wówczas, gdy przeprowadza się ją porównawczo, tj. względem analogicznych jednostek przestrzennych. Korzyść z lepszej lokalizacji jest określana właśnie rentą geograficzną.

<sup>160</sup> W odniesieniu do podmiotów gospodarczych Jerzy Parysek [2001, s. 82] określa to jako bezkolizyjne i bezkonfliktowe prowadzenie działalności gospodarczej i realizację własnego interesu, bez naruszenia interesu ogólnego i interesu sąsiada. Podkreśla również wagę struktur samorządowych we wzmacnianiu społecznego charakteru obszaru.

<sup>161</sup> Stąd tak duży nacisk kładzie się na politykę zrównoważonego rozwoju, która nakazuje respektowanie/uwzględnianie w działalności gospodarczej tzw. potencjału środowiska przyrodniczego, co powinno gwarantować utrzymanie pożądanego dla środowiska stanu równowagi.

Renta geograficzna (ujmując w skrócie) jest połączeniem renty gruntowej (Johanna Heinricha von Thüнена) w kwestii kosztów transportu, renty miejskiej (Friedricha von Wiesera) dotyczącej aktywności ekonomicznej mieszkańców oraz renty z ziemi (Davida Ricardo) ze względu na jej jakość. W koncepcjach tych jednak nie bierze się pod uwagę sąsiedztwa oraz odległości, które w rencie geograficznej odgrywają kluczową rolę. Czynnikiem ją determinującymi są więc: sąsiedztwo z obszarami bogatszymi i biedniejszymi, odległość od granicy, bliskość szlaków komunikacyjnych, gór, morza, innych walorów turystycznych, dostępność do rynków pracy itp. Położenie geograficzne jest definiowane *a priori* i nie może być zmienione. Renta geograficzna jest premią za to położenie w określonym systemie terytorialnym (układzie geopolitycznym), jest premią w rozwoju społeczno-gospodarczym uwzględniającą sąsiedzkie interakcje (pozytywne, negatywne lub ich brak).

Określając rentę geograficzną, nie uwzględnia się wynagrodzenia za ziemię (kawałek gruntu w centrum czy na peryferiach danej jednostki przestrzennej), natomiast bada się, na ile obszar rozwija się lepiej niż inne, przyjmując za stałe porównywalne zasoby w konkretnym regionie [Kopczewska 2008, s. 44 i następne]. Renta jest więc funkcją położenia, ale także innych czynników, jak np. sąsiedztwo. Celem jest określenie nadwyżki uzyskiwanej przez obszar w porównaniu do innych terenów, wynikającej z korzystniejszego położenia w systemie terytorialnym<sup>162</sup>.

Warunki miejsca, choć złożone w swej naturze, są niewątpliwym czynnikiem rozwoju endogenicznego. Wiele właściwości obszaru przesądza o jego walorach i gospodarczym znaczeniu. Jak już wcześniej podkreślono, krytycznym czynnikiem jest położenie w układzie przestrzenno-strukturalnym, w systemie geopolitycznym, położenie względem granic państwowych, dróg i węzłów komunikacyjnych, centrów gospodarczych, ośrodków kulturalnych itp. Wskazać również należy na takie cechy, jak: wielkość jednostki terytorialnej, dostępność przestrzenna, ukształtowanie powierzchni, jakość gruntów i ich właściwości geotechniczne, hydrologiczne, wartość bonitacyjna gleb i użytkowo-rolnicza, a także aktualna forma użytkowania i plany zagospodarowania przestrzennego. Szczególnie atrakcyjne są gminy o unikatowych właściwościach i korzystnym położeniu, bez względu na to, czy są to cechy przyrodnicze, czy też wynikające z antropogenicznego zagospodarowania terenu.

<sup>162</sup> Pojęcie renty geograficznej nie jest tym samym co korzyści lokalizacji, które są rosnącymi korzyściami skali, wynikającymi z bliskości przestrzennej i idących za tym interakcjami firm danego sektora. W teorii lokalizacji (której podstawy stworzyli Ricardo i von Thünen) przedmiotem zainteresowania jest wybór na określonym obszarze najlepszego położenia, uwzględniając koszty transportu surowców oraz gotowego produktu, jakość ziemi, ceny czynników produkcji itp. Renta jest więc funkcją położenia, zaś lokalizację można wybrać dowolnie. Celem jest znalezienie takiej lokalizacji, która da największą rentę [Kopczewska 2008, s. 46].

## 6.2. Rozpoznanie zasobów lokalnych – empiryczna identyfikacja warunków rozwoju społeczno-gospodarczego

Wiele obszarów wiejskich w Polsce ma szczególnie korzystne warunki przyrodnicze. Są to obszary, o których mówi się, że są atrakcyjne do zamieszkania i/lub spędzania wolnego czasu. Te najbardziej atrakcyjne tereny zamknięte są granicami parków narodowych, krajobrazowych, rezerwatów czy innych form ochrony. Przepisy prawa ograniczają zakres zagospodarowania i zabudowy obszarów chronionych (np. patrz: [Habuda 2011, s. 105]), ale nie wyłączają ich zupełnie z użytkowania oraz ruchu turystycznego (z wyjątkiem rezerwatów). Wśród obszarów wiejskich nietrudno znaleźć gminy o atrakcyjnych warunkach przyrodniczych (ale podlegających formalnej ochronie), z pięknym krajobrazem, o malowniczej zabudowie i korzystnym klimacie dla zdrowia, niskim poziomie koncentracji ludności i działalności gospodarczej. Jest to dodatkowy (choć nie może być jedyny) atut przyciągania konsumentów przestrzeni wiejskiej (turystów, wczasowiczów), inwestorów sfery infrastrukturalnej, inwestycji biznesowych (podmioty gospodarcze). Zasoby środowiska są oczywiście poważnym i perspektywicznym atutem rozwoju lokalnego. Ale korzystanie ze środowiska przez różnych użytkowników może prowadzić do wystąpienia kolizji funkcji i do otwartego konfliktu na tle użytkowania obszaru [Parysek 2001, s. 99; Bołtromiuk (red.) 2011; Kłodziński 2011, s. 199; Liro, Tederko 2011, s. 299].

Próba oceny atrakcyjności środowiska przyrodniczego pod kątem jego walorów dla życia ludności i prowadzenia działalności gospodarczej typowej dla obszarów wiejskich była punktem wyjścia do charakterystyki warunków naturalnych. Uwzględniono trzy indeksy opisujące zasoby naturalne w gminie. Pierwsza ze zmiennych – udział gruntów leśnych w ogólnej powierzchni gminy [V.15.] umożliwiła wskazanie atrakcyjnych pod kątem rekreacyjnym rejonów występowania zwartych kompleksów leśnych (lub inaczej, koncentracji ekosystemów leśnych), ale jednocześnie obszarów o niekorzystnych, głównie glebowych, warunkach gospodarowania rolniczego<sup>163</sup>. O ich poziomie i rozmieszczeniu w przestrzeni zdecydowała w dużej mierze przeszłość geologiczna, przyrodnicza oraz gospodarcza i osadnicza obszaru. Każdy z wymienionych czynników wpływał nie tylko na wielkość zasobów (a w tym na stopień ich rozproszenia/zwartości), lecz także na ich jakość. Średnio prawie 1/4 obszaru statystycznej gminy pokryta jest obszarem leśnym. Są jednak jednostki, gdzie tego typu ekosystemu nie ma (32 gminy osiąga ją wskaźnik poniżej 1%). Natomiast 1/10 gmin pokryta jest w ponad połowie lasami. Dotyczy to zasadniczo gmin leżących w strefie pojezierzy (Pojezierza: Kaszubskie, Drawskie, Lubuskie), na obszarze puszczy (Puszcze: Piska, Kurpiowska,

<sup>163</sup> Ta ambiwalentność czynnika obnaża istotną sprzeczność charakteru miary, ale to ostatecznie badacz decyduje, jaki wpływ będzie ona miała (pozytywny czy negatywny) na dalszą ocenę danego wymiaru.

Augustowska, Knyszyńska), na terenach górskich (Bieszczady, Beskid Niski, Góry Świętokrzyskie) i części Roztocza.

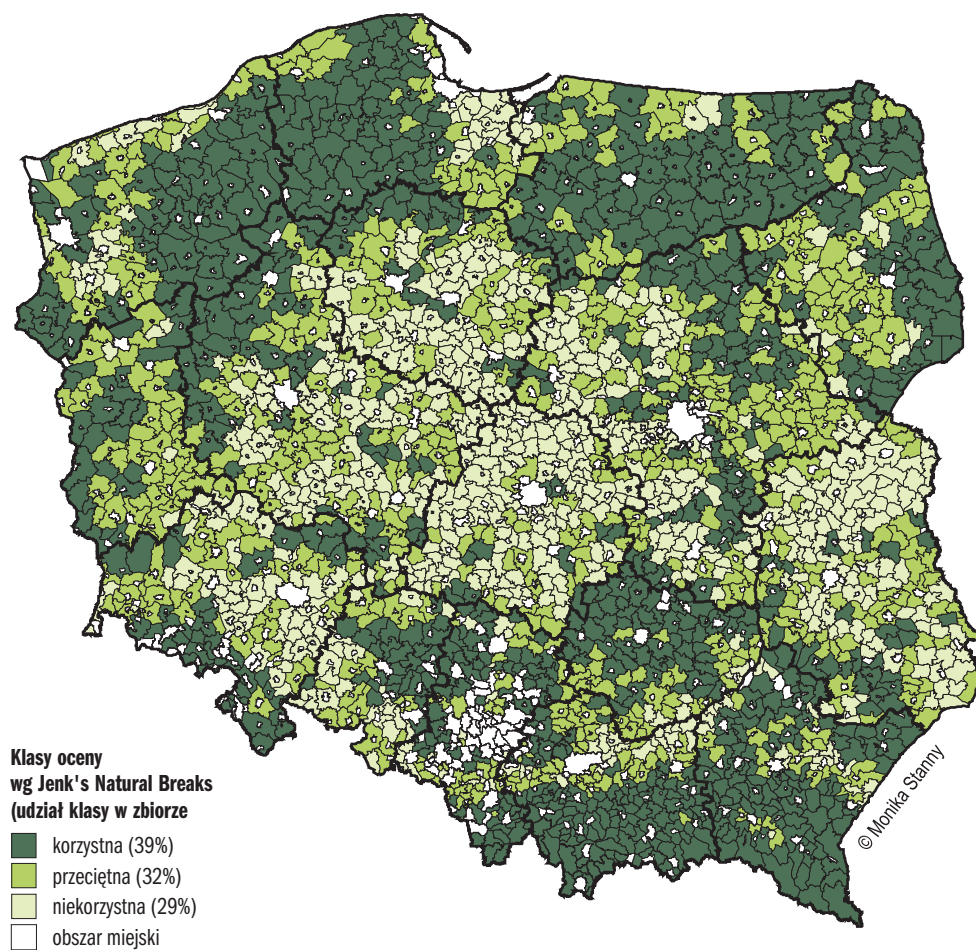
Udział obszarów chronionych w ogólnej powierzchni gminy [V.16.] to kolejna zmienna, która objęła trzy ich najważniejsze formy powierzchniowe występujące w Polsce – rezerваты przyrody, parki narodowe i krajobrazowe<sup>164</sup>. Występowanie obszarów chronionych jest do pewnego stopnia współzależne z obecnością kompleksów leśnych ( $r = 0,6$ ). Ponadto rozkład przestrzenny tych form ochrony zdeterminowany jest występowaniem innych cennych i coraz rzadszych ekosystemów – bagien, jezior, rzek, półnaturalnych łąk. Prawie 1/4 jednostek nie ma na swoim terenie obszarów chronionych. Są to gminy zlokalizowane zasadniczo w 5 województwach: lubuskim, dolnośląskim, kujawsko-pomorskim, łódzkim, lubelskim i małopolskim; gdzie stanowią ponad połowę gmin w regionie. Podkreślić należy, że dane dostępne z bazy BDL nie uwzględniają informacji o obszarach Natura 2000.

Ostatni wskaźnik charakterystyki zasobów naturalnych włączono w celu oceny warunków do prowadzenia działalności rolniczej. Ze składowych wskaźnika waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej (udostępnianego przez Instytut Uprawy, Nawożenia i Gleboznawstwa w Puławach) wybrano tzw. wskaźnik atrakcyjności rzeźby terenu [V.17.] wyrażany w punktach. Wyższa wartość wskaźnika oznacza warunki dogodniejsze dla prowadzenia działalności rolniczej, a więc mniejsze wysokości względne i łagodniejszy stopień nachylenia badanego obszaru (typ rzeźby płaskiej i falistej). Jest to jednak przykład cechy (podobnie jak zmienna [V.15.]), która z jednej strony, jest stymulantą rozwoju, a z drugiej destymulantą. Otóż niskie jego wartości świadczą o znacznych wysokościach względnych, charakterystycznych dla rzeźby bardziej urozmaiconej, pagórkowatej, co oznacza zwykle wyższe walory krajobrazowe i większą przydatność obszaru z punktu widzenia rozwoju funkcji turystycznej i rekreacyjnej, a mniejszą dla rozwoju funkcji rolniczej. Wskaźnik ten na terenie Polski układa się w strefy równoleżnikowe, przy czym wysokie wartości typowe są dla obszaru nizin środkowopolskich, wyżyn lesowych i kotlin podgórskich.

Zmienne zasobów naturalnych poddane zostały dotychczas stosowanej analizie taksonomicznej, w wyniku której otrzymano rozkład przestrzenny oceny atrakcyjności

<sup>164</sup> Dane z zakresu form ochrony przyrody dotyczą stanu na koniec roku, sporządzane są łącznie dla części miejskiej i części wiejskiej. Od 2009 r. w związku z wejściem w życie ustawy (Dz.U. z 2009 r. nr 92, poz. 753) wprowadzającej m.in. zmiany do ustawy o ochronie przyrody zmieniły się kompetencje części jednostek do określania niektórych form ochrony przyrody. Parki krajobrazowe oraz obszary chronionego krajobrazu przeszły do kompetencji sejmików województw. Stanowiska dokumentacyjne, użytki ekologiczne, zespoły przyrodniczo-krajobrazowe, pomniki przyrody przeszły do kompetencji urzędów gmin.

## 6.2. Rozpoznanie zasobów lokalnych – empiryczna identyfikacja warunków rozwoju społeczno-gospodarczego



**Rys. 6.6.** Miara syntetyczna w zakresie charakterystyki zasobów naturalnych (atrakcyjność środowiska)

**Źródło:** Opracowanie własne.

środowiska przyrodniczego. Zadanie to wymagało określenia zmiennych w kategoriach stymulanty–destymulanty rozwoju lokalnego, co było niezmiernie trudne. Mając na uwadze wspomniane wyżej ograniczenia, ostatecznie uznano każdą zmienną za stymulantę. Rysunek 6.6. wskazuje, że najmniej korzystną ocenę otrzymują obszary wiejskie centralnej części kraju obejmujące głównie: woj. łódzkie, znaczną część woj. wielkopolskiego, woj. kujawsko-pomorskiego i woj. mazowieckiego. Ogółem w Polsce do tej klasy przynależność wykazało 29% jednostek. Drugi biegun oceny – relatywnie korzystny – skupił 39% gmin skoncentrowanych w kilka zwartych

przestrzennie konglomeratów. Operując krainami geograficznymi, wymienić można: obszar Pojezierza Pomorskiego, Pojezierza Mazurskiego, Beskidy i Karpaty, Wyżynę Kielecką, Jurę Krakowsko-Częstochowską i Podlasie. Właściwie, to z wyjątkiem strefy wybrzeża wskazane zostały najważniejsze w kraju obszary o wysokich (a nawet wybitnych) walorach turystyczno-wypoczynkowych<sup>165</sup>.

Obecnie ludność wsi stanowi 39% ogólnej liczby mieszkańców kraju, obszary wiejskie to 93,3% jego powierzchni. Zestawienie tych dwóch wielkości pozwala dostrzec, że jedną z najistotniejszych cech wsi jest jej przestrzenność. W tym miejscu odnosi się ona do rozproszenia w przestrzeni małych jednostek osadniczych, co sprzyja pewnej izolacji przestrzennej, która ma jednak różnorakie konsekwencje. Dychotomicznie ujmując, do korzystnych cech zaliczyć należy małą antropopresję, zaś do niekorzystnych dostępność do rynku pracy, usług materialnych i niematerialnych (co w terminologii społecznej ujmujemy w kategoriach marginalizacji). Waga tej bariery w poszczególnych przypadkach zależy od rozwoju sieci infrastrukturalnych (zwłaszcza dróg i komunikacji publicznej) oraz od wielkości miejscowości wiejskich. To z kolei wynika w znacznym stopniu z geograficznej renty położenia stanowiącej silny, endogeniczny czynnik rozwoju ośrodka.

Kwestia empirycznego opisanie ostatniej grupy lokalnych warunków rozwoju ujętych jako korzyści miejsca, choć z pozoru prosta (bo rozkład jej jest intuicyjnie przewidywalny), to jednak trudna, gdyż brak jest danych obrazujących to niezwykle ważne w rozwoju lokalnym zagadnienie. Do ich oceny postanowiono wykorzystać trzy zmienne: wskaźnik średniej wielkości miejscowości wiejskiej, obliczany jako liczba mieszkańców na jedną miejscowość w gminie [VI.18.], zmiany liczby ludności w gminie, wskazujący obszary depopulacji i koncentracji ludności [VI.19.] oraz odsetek ludności przyjeżdżającej do pracy w ogóle ludności gminy [VI.20.]<sup>166</sup>.

Podejmując próbę oceny atrakcyjności osiedleńczej uznano, że należy odnieść się do struktury osadniczej obszarów wiejskich. Ogólnie informacje statystyczne

<sup>165</sup> Mając na uwadze powyższe braki i niepełne zadowolenie z wyników, autorka rekomenduje, by w przyszłych badaniach uwzględnić zmienną opisującą na poziomie gminy wskaźnik zagospodarowania turystycznego (pojemności bazy noclegowej), natężenia ruchu turystycznego (która w znacznej części wynika z atrakcyjności regionu), a tym samym stopnia wykorzystania szczególnych warunków przyrodniczych i krajobrazowych obszaru badania w celach turystycznych i rekreacyjnych. Przykładowo: może być to indeks liczby osób korzystających z noclegów na 1000 mieszkańców w obiektach zbiorowego zakwaterowania (w hotelach, motelach i pensjonatach). Należy przy tym mieć na uwadze, iż w tej statystyce z przyczyn obiektywnych (brak danych) pominięte są m.in. ośrodki wypoczynkowe, gospodarstwa agroturystyczne, kwatery prywatne i inne małe podmioty świadczące tego rodzaju usługi na obszarach wiejskich. A w wielu rejonach są one trwałym elementem przestrzeni wiejskiej.

<sup>166</sup> Metodyka opracowania podana jest w publikacji *Dojazdy do pracy w Polsce. Terytorialna identyfikacja przepływów ludności związanych z zatrudnieniem*, Kazimierz Kruszka (red.), GUS, US Poznań 2010, (pobranie: [http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/PW\\_dojazdy\\_do\\_pracy\\_w\\_Polsce\\_2010.pdf](http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/PW_dojazdy_do_pracy_w_Polsce_2010.pdf)).

## 6.2. Rozpoznanie zasobów lokalnych – empiryczna identyfikacja warunków rozwoju społeczno-gospodarczego

dotyczące tego rodzaju charakterystyki obszarów wiejskich są niezwykle skromne<sup>167</sup>. Jedyny możliwy do wyliczenia obecnie wskaźnik charakteryzujący sieć osadniczą, którego pochodną jest koncentracja i rozproszenie ludności, to średnia wielkość miejscowości wiejskiej w gminie. W 2009 roku średnio na jedną miejscowość przypadało ponad 270 osób (najmniej w woj. podlaskim, najwięcej w woj. śląskim)<sup>168</sup>. Małe wsie występują głównie w Polsce północnej (terenach zasiedlanych w wyniku migracji powojennych). Jednak niska zmienność wskaźnika w tym regionie potwierdza występowanie problemu w ujęciu generalnym. Znacznie większe dysproporcje w wartości indeksu pomiędzy ośrodkiem kluczowym w województwie a obszarami peryferyjnymi obserwujemy w Polsce centralnej – tu uwypukla się zjawisko peryferyzacji gmin leżących na pograniczu regionów administracyjnych. Dyspersja przestrzenna ludności mieszkającej na obszarach wiejskich jest przede wszystkim wynikiem rozproszonego, ukształtowanego historycznie osadnictwa.

Biegunem przeciwnym rozkładu tej cechy jest obszar Polski południowej, charakteryzujący się intensywnymi dojazdami do pracy w mieście (zastępującymi istotnie migracje definitywne) oraz rozdrobnionym rolnictwem. W grupie jednostek o wysokiej koncentracji ludności znajdują się również gminy położone wokół większych miast.

Przestrzenność to taka cecha, której wartość jest zasadniczo odwrotnie proporcjonalna do możliwości powstawania pozytywnych efektów zewnętrznych w rozwoju społeczno-gospodarczym. Ponadto zwiększa koszty doprowadzenia infrastruktury technicznej czy dostępności do infrastruktury społecznej i instytucjonalnej, zmniejsza poziom konkurencji oraz stwarza bariery utrudniające uruchomienie dźwigni (osiągnięcie masy krytycznej) rozwoju gospodarczego, którą na poziomie lokalnym są mikroprzedsiębiorstwa. Wśród czynników powodujących ekonomiczne upośledzenie pewnych obszarów wiejskich (na skutek dyspersji przestrzennej ludności) są też wyższe koszty związane z dostarczaniem usług, ponoszone przez biznes i społeczności lokalne. Mniej korzystne warunki dla działalności gospodarczej prowadzą do utraty miejsc pracy, co z kolei skłania ludność do opuszczania obszarów wiejskich, pogłębiając problem izolacji przestrzennej. Mechanizm oparty na kumulatywnej przyczynowości doprowadza do efektu błędnego koła.

<sup>167</sup> Szczegółowe dane dotyczące stopnia rozproszenia zabudowy poszczególnych miejscowości pochodzą ze spisu 1970 r. i są dalece nieaktualne, a sieć drogowa, komunikacja publiczna, rozkład przystanków itp. można znaleźć w badaniach przedspisowych GUS z 1987 r. Również te dane są już nieaktualne, zwłaszcza wobec regresu, jaki wystąpił w komunikacji publicznej wewnątrzgminnej po wprowadzeniu zasad rynkowych w gospodarce.

<sup>168</sup> W 2010 r. było w Polsce 43,5 tys. miejscowości wiejskich, skupionych w liczbie 40,4 tys. sołectw. W przekroju gminnym liczba ludności przypadająca średnio na jedną miejscowość wahała się od 49 osób w gminie Czarna Białostocka w woj. podlaskim do 11 920 osób w gminie Kozy w woj. śląskim.

Kolejny indeks ukazujący zmiany liczby ludności w gminie w latach 2002–2010 miał za zadanie wskazać obszary ubytku i akumulacji czynnika ludzkiego<sup>169</sup>. Przyjęto, że atrakcyjne lokalizacyjnie gminy odznaczają się znaczną progresją zaludnienia, zaś nieatrakcyjne wykazują regres. Gminy o największym przyroście liczby ludności to zasadniczo jednostki podmiejskie. W badanym 8-letnim okresie, właściwie z wyjątkiem zurbanizowanego Śląska, wszystkie inne miasta regionalne otoczone zostały pierścieniem jednostek wykazujących się przyrostem populacji powyżej 5%. Obszary intensywnej absorpcji czynnika ludzkiego to również gminy z dobrze rozwiniętą funkcją turystyczną, usługową bądź bogate gminy przemysłowe (jak Kleszczów, Kłodawa, Nowy Tomyśl, Turek).

Obszary wiejskie w największym stopniu zmniejszające zaludnienie grupują się na pograniczu wschodnim, z wyjątkiem części obejmującej woj. podkarpackie. Poza tym regionem, nie tworzą one dużych, zwartych skupisk. Częściej pojawiają się na terenach Polski centralnej i wschodniej niż zachodniej. W zachodniej części kraju gminy o znacznym regresie zaludnienia pojawiają się na Pomorzu Środkowym, Opolszczyźnie i w Sudetach. Proces zmniejszania się zaludnienia nie występuje natomiast w Wielkopolsce, na Pomorzu Gdańskim i Kaszubach oraz w znacznej części woj. małopolskiego. Powyższe wnioski potwierdzają wyniki badań Andrzeja Rosnera [2012, s. 42] na temat zmian rozkładu przestrzennego zaludnienia obszarów wiejskich. Wskazują, że procesy demograficzne charakteryzują się trwałością, a ich uwarunkowania tkwią głęboko w strukturach społeczno-gospodarczych zróżnicowanych regionalnie. Profil tych struktur jest odmienny w zależności od ścieżki rozwoju ukształtowanej historycznie. Inny aspekt składowej korzyści miejsca prezentują ostatnie dwie zmienne – odsetek osób przyjeżdżających do pracy w danej gminie [VI.20.] i odsetek osób wyjeżdżających do pracy z danej gminy [VI.21.]. Zmienne nie są skorelowane ( $r = 0,07$ ). Obie ukazują atrakcyjność miejsca pod kątem rynku pracy, tyle że z innych punktów widzenia.

Praca jest podstawowym rodzajem działalności człowieka, generującym wartość ekonomiczną w postaci towarów lub usług. Jest zarówno wartością samą w sobie, źródłem osobistego rozwoju, jak i środkiem do zaspokajanie potrzeb [Kryńska (red.) 2000]. Obecnie możliwość podjęcia pracy jest głównym motywem ruchliwości przestrzennej ludności. Migracje<sup>170</sup> są więc papierkiem lakmusowym atrakcyjności rynku

<sup>169</sup> Mechanizm prowadzący do różnicowania się zaludnienia może mieć u swych podstaw zjawiska z zakresu procesów migracyjnych lub może być związany z ruchem naturalnym ludności [Stanny 2012b].

<sup>170</sup> Mogą one przybierać formę migracji zewnętrznych (poza granice kraju) i wewnętrznych (w granicach kraju). Dla zwiększenia elastyczności wiejskich zasobów pracy potrzebny jest wzrost migracji wewnętrznych. Mobilność ludności powinna być „suwakiem” korygującym poziom bezrobocia i zatrudnienia w ujęciu przestrzennym na poziomie lokalnym. Natomiast rozwój regionalny kraju powinien sprzyjać przede wszystkim migracjom wahadłowym, czyli codziennym bądź cotygodniowym dojazdom do pracy.



## 6.2. Rozpoznanie zasobów lokalnych – empiryczna identyfikacja warunków rozwoju społeczno-gospodarczego

pracy. W rozdziale 4.3.3. do charakterystyki rynku pracy włączona została zmienna [3.11.], odnosząca się do stałych migracji wewnętrznych w kraju, natomiast w tym miejscu, poprzez określenie zasięgu mobilności wahadłowej, wskazane zostaną te gminy o względnie najlepszym dostępie do rynku pracy.

W przypadku zmiennej odnoszącej się do odsetka osób przyjeżdżających do pracy uznano, że gminy są bardziej atrakcyjne, im większy zasób pracowników najemnych absorbują z innych gmin, bowiem dysponują wówczas relatywnie chłonnym rynkiem pracy. Zauważalne jest duże zróżnicowanie między poszczególnymi jednostkami w kraju pod tym względem (szerzej: [GUS, *Dojazdy do pracy...* 2010, s. 31])<sup>171</sup>. Zdecydowanie największe strumienie osób (przyjeżdżających) kierują się w stronę największych ośrodków miejskich w kraju. Dotyczy to zwłaszcza Poznania, Warszawy, Trójmiasta, konurbacji GOP, Łodzi. Wysokie natężenie indeksu charakteryzuje zasadniczo gminy o relatywnie bogatej infrastrukturze gospodarczej, sprzyjającej przedsiębiorczości. Są to głównie gminy sąsiadujące z dużymi miastami (gdzie działa renta położenia), zaś sporadycznie w odizolowanych przestrzennie przypadkach wynika to ze specyfiki klimatu inwestycyjnego, który dana gmina stworzyła (por.: [Godlewska-Majkowska 2011, s. 49–76; Zarębski 2011, s. 125–184]). Najmniejszy udział przyjeżdżających do pracy charakteryzuje regiony: woj. podlaskiego, woj. lubelskiego, woj. zachodniopomorskiego oraz woj. mazowieckiego, poza obszarami podmiejskiego rdzenia aglomeracji centralnej. Ponadto niemal zupełny brak napływu pracowników najemnych odznaczają się gminy położone peryferyjnie, tj. wzdłuż granic wojewódzkich.

Z kolei w drugim przypadku – zmiennej, odnoszącej się do odsetka osób wyjeżdżających do pracy w stosunku do liczby ludności tej gminy, wartość indeksu określa zasięg funkcji mieszkalnej wobec ośrodków regionalnych, a także wskazuje, gdzie sieć infrastruktury transportowej jest dostatecznie rozwinięta, choć zapewne daleka od optymalności. W Polsce z obszarów wiejskich wyjeżdża ok. 1,3 mln osób do pracy w innych gminach. Średnio ok. 8% mieszkańców statystycznej gminy wiejskiej oficjalnie zatrudnionych jest poza jej granicami administracyjnymi. Największa „zlewnia” dojazdów do pracy wykształciła się w Wielkopolsce, zaś najmniej dojeżdżających jest na obszarach wiejskich Podlasia.

Dopowiedzenia wymaga to, że w pewnych regionach migracje wahadłowe są praktykowanym od pokoleń sposobem na pozarolnicze zatrudnienie czy dywersyfikację źródeł utrzymania. Generalnie natężenie wahadłowych przepływów ludności związanych z zatrudnieniem jest większe tam, gdzie sieć osadnicza jest

<sup>171</sup> Średnio dla obszarów wiejskich w kraju w stosunku do ogólnej liczby ludności statystycznej gminy, 3% stanowią przyjeżdżający pracownicy (obliczenia własne na podstawie danych ujętych w tab. 6.1.).

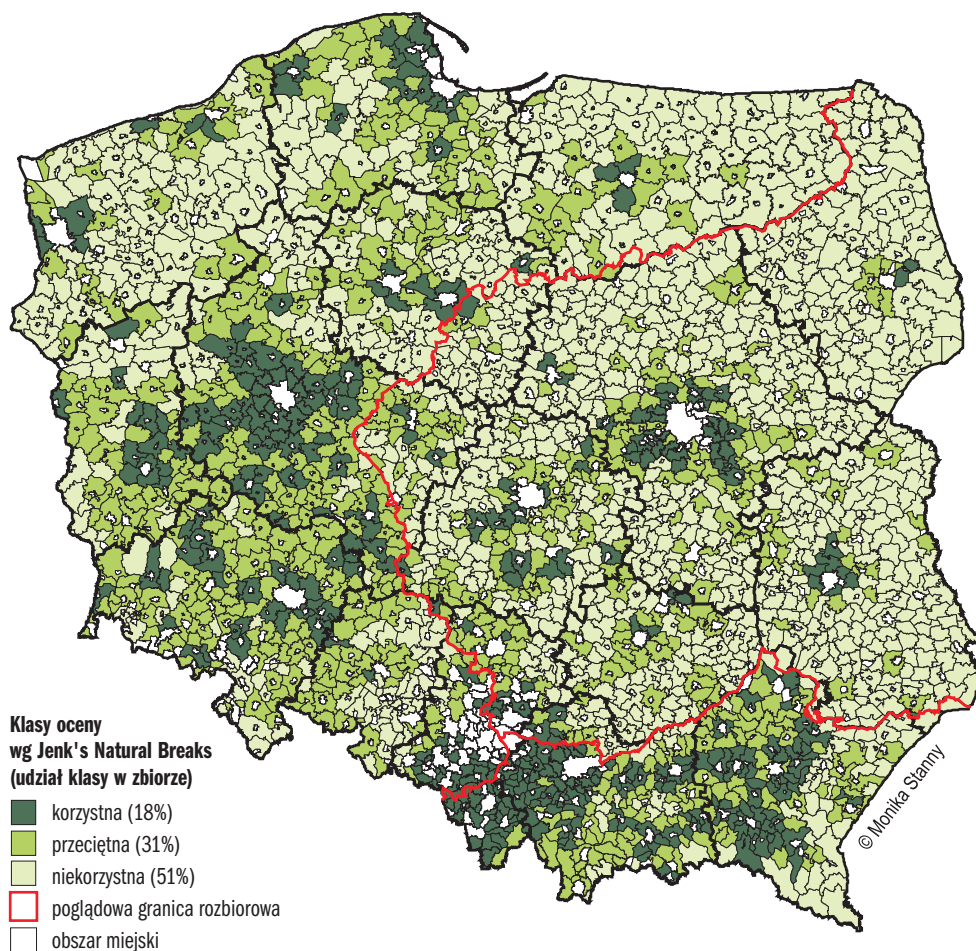
bardziej zagęszczona i ukształtowane są tradycje gospodarstw robotniczo-chłopskich [Rosner, Stanny 2007a]. Zasadniczo jest to obszar dawnej Galicji (Małopolski i Podkarpacia). Tymczasem wyniki analiz wskazują nowe, relatywnie większe centrum dojazdów do pracy w części południowo-zachodniej kraju (w Wielkopolsce). Pamiętać jednak należy, że wnioskowanie odbywa się na podstawie oficjalnych statystyk z urzędów skarbowych o miejscu pracy rejestrowanej. Po uwzględnieniu szarej strefy skala tego zjawiska w tradycyjnie dwuzawodowej dawnej Galicji może być nie mniejsza. Tym bardziej że liczba osób wyjeżdżających do pracy odnosi się do liczby mieszkańców gminy, a nie do liczby pracujących.

Na północy kraju skłonność mieszkańców obszarów wiejskich do ruchliwości przestrzennej związanej z codziennym dojazdem do pracy jest mniejsza. Najmniejszą mobilność wahadłową notują natomiast gminy wiejskie Polski wschodniej, gdzie z kolei popularne są migracje na stałe do największych ośrodków regionalnych, szczególnie w strefę podmiejską Warszawy.

Wymienione cztery zmienne charakteryzujące korzyści miejsca poddano procedurze standaryzacji i obliczono zmienną syntetyczną. Uzyskany obraz potwierdza ogólną prawidłowość – wyższą atrakcyjność osiedleńczą wykazują gminy zachodniej części kraju (z wyjątkiem woj. zachodniopomorskiego) niż części wschodniej (rys. 6.7.). Również wysoką ocenę uzyskał obszar Polski południowo-wschodniej. Nałożona poglądowa granica byłych rozbiorów Polski potwierdza stałe tendencje w rozkładzie przestrzennym. Konsekwencje ukształtowanych jeszcze w XIX wieku struktur społeczno-gospodarczych pogłębiają się poprzez kumulowanie efektów kolejnych okresów. Uwarunkowania te tkwią tak głęboko, że ani zmiany systemu gospodarczego po 1989 roku, ani trwająca od dekady polityka spójności terytorialnej nie wprowadziła znaczących modyfikacji omawianych zjawisk. Potwierdzeniem jest wysoki współczynnik liniowej korelacji zasobu VI (korzyści miejsca) z charakterystyką sytuacji demograficznej ( $r = 0,6$ ), następnie z charakterystyką sektora pozarolniczego ( $r = 0,6$ ) i charakterystyką stopnia dezagrarności lokalnej gospodarki ( $r = 0,7$ ).

Druga prawidłowość rozkładu wskazuje na wzrost znaczenia geograficznej renty położenia, czyli bliskości i sąsiedztwa zasadniczo z ośrodkiem regionalnym. Dotyczy to wszystkich miast wojewódzkich oraz kilku byłych miast wojewódzkich (jak Koszalin, Słupsk, Krosno, Leszno). Największy zwarty obszar korzystnej oceny zasobów obejmuje gminy dookoła Poznania, oraz dalej w kierunku Zielonej Góry, jak i w rejonie konurbacji Śląskiej wraz z aglomeracją krakowską. Zaledwie 18% jednostek gminnych zakwalifikowało się do klasy o wysokich walorach osiedleńczych. Natomiast ponad 50% gmin uzyskało niekorzystną ocenę dotyczącą korzyści miejsca.

## 6.3. Eksploracja lokalnych warunków społecznych i warunków gospodarowania na obszarach wiejskich...



**Rys. 6.7.** Miara syntetyczna w zakresie charakterystyki korzyści miejsca (atrakcyjność lokalizacyjna)

**Źródło:** Opracowanie własne.

### 6.3. Eksploracja lokalnych warunków społecznych i warunków gospodarowania na obszarach wiejskich – sekwencja typologii

Stwierdzono już wcześniej, że natura rozwoju społeczno-gospodarczego angażuje jednocześnie wiele czynników pozostających ze sobą w dynamicznej interakcji, które można wyróżniać na rozmaite sposoby. Również przypomnieć należy, że układy lokalne, mając różne warunki endogeniczne (podrozdział 6.2.), ten sam

cel, jakim jest rozwój obszarów wiejskich, osiągają, ale zgodnie z zasadą ekwiwalności scenariusze jego realizacji są różne (podrozdział 5.2.).

W świetle wyznaczonych celów pracy, po rozpoznaniu zróżnicowania przestrzennego zasobów lokalnych, jako warunków rozwoju społeczno-gospodarczego, poszukiwane będą mechanizmy wewnętrznego zróżnicowania obszarów wiejskich z punktu widzenia kombinacji cech syntetycznych opisujących warunki społeczne i warunki gospodarowania. Z analizy wyłączony jest zasób warunków miejsca, zasadniczo z powodu ambiwalentnego charakteru zmiennych empirycznych, oceniających (w kategoriach pozytywny–negatywny) atrakcyjność środowiska naturalnego (zasoby naturalne), jak i atrakcyjność osiedleńczą (korzyści miejsca). Niejednoznaczność istoty tych miar, silna zależność od kontekstualnego charakteru (określenie ich względnej pojemności, a dalej relatywna wycena) tworzą krytyczną barierę w dalszej procedurze statystycznej, której pominięcie dałoby fałszywy obraz wyników.

**Zadaniem tej części pracy jest wyznaczenie typów strukturalnych, charakteryzujących homogeniczne warunki społeczne i warunki gospodarowania rozwoju obszarów wiejskich oraz określenie relacji pomiędzy lokalnymi zasobami.** Zgodnie z nowym podejściem terytorialnym w polityce rozwoju regionalnego (też rozwoju obszarów wiejskich), obszary wiejskie w kraju zostaną tym samym zidentyfikowane przez pryzmat lokalnych potencjałów i barier rozwojowych. Wyniki badań mogą być wykorzystane do określenia potencjalnych możliwości optymalizacji struktury rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich w Polsce.

Zbudowane i omówione w podrozdziale 6.2. wskaźniki syntetyczne waloryzacji lokalnych warunków rozwoju dla każdego obiektu (2172 gminy) będą podstawą do grupowania gmin w celu utworzenia jednorodnych typów pod względem podobieństwa zachodzących w nich kombinacji ocen następujących zasobów:

III. Zasoby pracy [Zp]

III. Zasoby wiedzy [Zw]

III. Zasoby materialne [Zm]

IV. Zasoby finansowe [Zf]

Do określenia podobieństwa morfologicznego zasobów lokalnych przyjęto procedurę typologiczną *Dynamic clouds clustering Diday's* (Metoda Chmur Didaya), wykorzystaną w rozdziale 5. do badania podobieństwa struktur rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich w Polsce. Jej opis metodyczny zawarto w podrozdziale 5.1.2. Przypomnijmy, że jest to analiza niehierarchiczna, która pozwala na dokonanie takiej typologii, gdzie efektem końcowym jest obraz struktury zmiennych w otrzymanych klasach przy jednoczesnej ich etapowej eksploracji [Griguolo, Mazzanti 1992]. Eksploracja polega na grupowaniu gmin w klasy, tak by za każdą iteracją zwiększyć wartość funkcji docelowej, tj.

## 6.3. Eksploracja lokalnych warunków społecznych i warunków gospodarowania na obszarach wiejskich...

zminimalizować<sup>172</sup> zmienność w typach, zaś zmaksymalizować między typami. Ta iteracyjna metoda, oparta na modelu grawitacyjnym w przestrzeni wielowymiarowej, grupuje obiekty w typy o podobnej kombinacji ocen zasobów lokalnych, odkrywając profil<sup>173</sup> każdego wyróżnionego typu. Pozwala ona opisać wewnętrzne zróżnicowanie obszarów wiejskich z punktu widzenia relacji cech uzyskanych z waloryzacji poszczególnych zasobów. Jednocześnie sekwencyjne ujęcie kolejnych typologii powinno ukazać kierunek i siłę zarówno tych wymiernych czynników, które objaśniają warunki społeczne i warunki gospodarowania, jak i niewymiernych (lub trudno wymiernych) czynników rozwoju, jak np. kryteria historyczne.

Typologie, analogicznie jak w badaniu struktur rozwoju obszarów wiejskich (podrozdział 5.2.), przedstawione są według etapów generalizacji. Pierwsza prezentuje najwyższy stopień uogólnienia, tzn. podział jednostek przestrzennych tylko na dwa typy. W kolejnych typy dodawane są krokowo zgodnie z zasadą  $i+1$ . Faza rozpoznania zbioru wykazała możliwość delimitacji nawet na 19 klas. Jednak po kontroli wszystkich profili uznano, że czytelność rozkładu zmniejsza się od czwartej typologii<sup>174</sup>. Ostatecznie optymalna typologia wyróżnia 5 typów wewnętrznie podobnych, jednocześnie różnych od siebie. Tym samym sekwencję tworzy zestaw 4 kolejnych typologii, które przedstawiono na kartogramach wraz z opisem ich profilu. Porównanie wyników typologii poprzez relatywne ujęcie ocen poszczególnych zasobów lokalnych do profilu ogólnego każdej cechy (wartość 100) umożliwiają wykresy radarowe, które zestawiono na rys. 6.8.

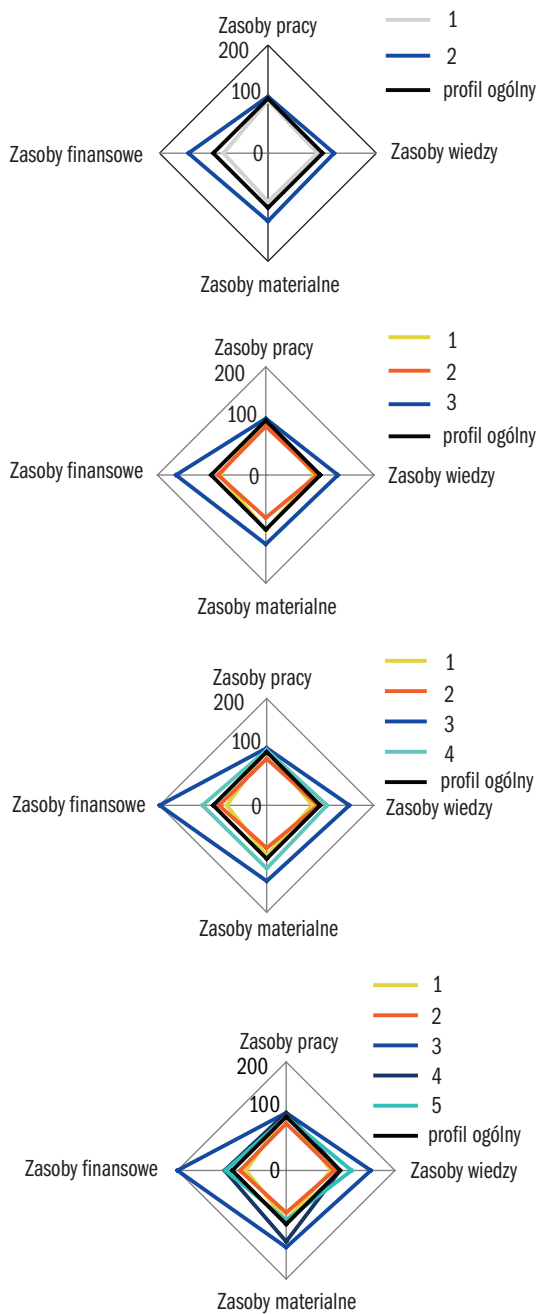
W pierwszej typologii (T.I.) grupowanie gmin pod względem zachodzących relacji pomiędzy lokalnymi zasobami charakteryzującymi warunki społeczne i warunki gospodarowania na obszarach wiejskich ujawnia siłę geograficznej renty położenia. Jednostki sąsiadujące z aglomeracjami czy ośrodkami regionalnymi, relatywnie bogatsze

<sup>172</sup> Analizę rozpoczęto od wykonania tzw. tymczasowej partycji z liczbą klas  $k=2172$  oraz określenia początkowego centrum grawitacji chmur ( $G=4$ ). Założono, że grupowanie odbywa się na podstawie 4 czynników: [Zp], [Zw], [Zm], [Zf], a parametry grupowania przyjęto takie same, jak przy badaniu struktury rozwoju.

<sup>173</sup> Profil typu opisany jest w postaci tabelarycznej pod każdym kartogramem typologicznym. Dla łatwiejszej interpretacji struktury każdej klasy parametry statystyczne uzupełniono o relatywną ocenę składowej w danej chmurze obiektów, którą można scharakteryzować jako cechującą się bardzo niskim poziomem wskaźnika (symbol ----), niskim (--), przeciętnym (~ ~ ~), wysokim (++) i bardzo wysokim (++++).

<sup>174</sup> Założono, że liczba wyróżnionych zbiorów powinna zależeć od tego, jaka jest istotna różnorodność układów lokalnych, a nie poziom szczegółowości opisu. Procedura badawcza wykazała, że zwiększenie liczby typów, dające zazwyczaj większą wartość poznawczą procedury typologicznej, w tym przypadku zaciemnia syntetyczny obraz analizy, nie generuje nowych uogólnień, a utrudnia rozwiązywanie problemów badawczych. Próba powiększenia liczby typów powyżej 5 daje taki efekt, że powstają typy bardzo szczegółowe, z małą liczbą obiektów w typie, a nawet o nietypowych profilach dla całego rozkładu. Typologie mające charakter modelowy powinny zawierać tylko niezbędną liczbę typów, bowiem im model prostszy, tym bliższy prawdy.

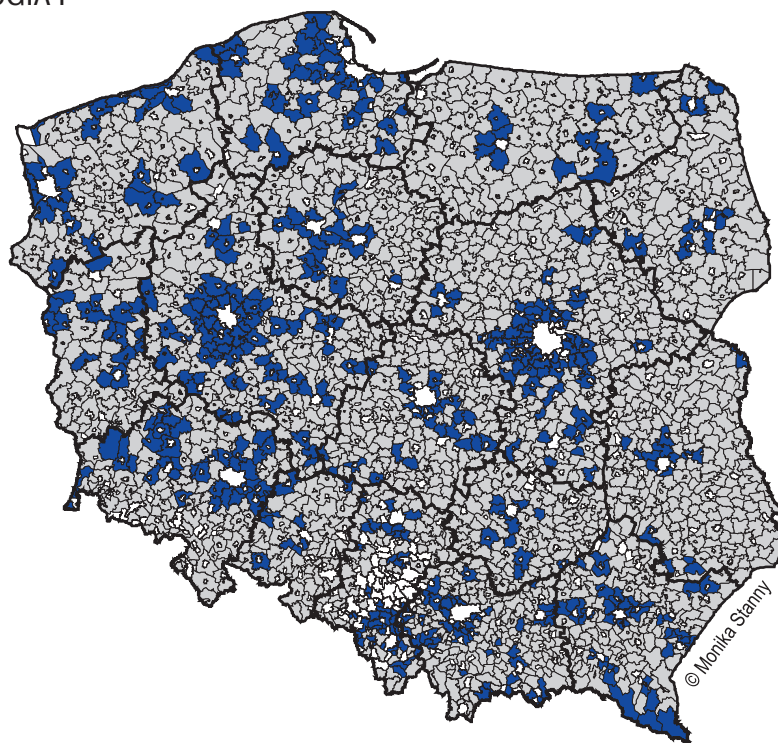
## Rozdział 6. Zasoby lokalne jako czynniki rozwoju obszarów wiejskich w Polsce



**Rys. 6.8.** Relatywna charakterystyka zasobów lokalnych według sekwencji typologii

**Źródło:** Opracowanie własne; oznaczenia kolorów adekwatne do wyróżnionych typów gmin w poszczególnych typologiach (analogicznie rys. 6.9.– 6.12.).

## TYPOLOGIA I



Charakterystyka typów

Typ	Numer typu w typologii I	Liczba gmin	Ocena poszczególnych zasobów lokalnych w typie, w relacji do danego zasobu ogółem				Waga (% ludności)
			[Zp]	[Zw]	[Zm]	[Zf]	
	1	1716	0,614 ~ ~ ~	0,324 --	0,335 --	0,140 --	72,1
	2	456	0,657 ++	0,432 ++	0,472 ++	0,248 ++++	27,9
<b>PROFIL OGÓLNY</b>		2172	0,626	0,355	0,373	0,170	100

Objaśnienia skrótów: zasoby pracy [Zp], zasoby wiedzy [Zw], zasoby materialne [Zm], zasoby finansowe [Zf]

**Rys. 6.9.** Typologia obszarów wiejskich pod względem warunków społecznych i warunków gospodarowania – podział na 2 typy

**Źródło:** Opracowanie własne.

gminy lub położone przy szlakach komunikacyjnych uzyskują z tego faktu nadwyżki. Przejawiają się one w akumulacji zasobów o korzystniejszej charakterystyce w każdym wyróżnionym kryterium. A w zakresie oceny zasobów finansowych rozumianych jako zdolność gminy do kreowania dochodów zdecydowanie dystansują pozostałe obszary kraju. Mowa tu o gminach zaliczonych do typu drugiego (T.I.t.2), w których

zamieszkuje 28% populacji wiejskich. Przeciwny biegun o niekorzystnej charakterystyce gmin obejmuje aż 71% jednostek (rys. 6.9.).

Wynik typologii I został poddany analizie korelacyjnej z syntetyczną oceną poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego oraz wynikiem typologii według struktury rozwoju społeczno-gospodarczego uzyskanym również w typologii I. Otrzymany współczynnik korelacji liniowej Pearsona wynosi w obu przypadkach  $r = 0,53$  (weryfikacja hipotezy o nieistotności cech została odrzucona). Zważywszy na liczbę obiektów poddanych analizie współzależności, uznano, że związek korelacyjny jest silny<sup>175</sup>.

Podobnie jak pierwsza delimitacja obszarów wiejskich według struktury rozwoju społeczno-gospodarczego, również i ta, dotycząca zasobów lokalnych, podkreśla siłę relacji centrum-peryferia. W przedstawionym dwubiegunowym rozkładzie przestrzennym koncentracja działalności społecznej i gospodarczej następuje wokół aktywnych ośrodków gospodarczych, a wraz z oddalaniem się od tych centrów działalność „rozrzedza” się. Analogicznie, zasoby pracy, wiedzy, materialne i finansowe są skumulowane w strefach najwyższej aktywności gospodarczej, zaś poza nimi ich ocena jest niekorzystna (w wyniku wypłukania lub regresu zasobów). Równoczesne występowanie dwóch przeciwstawnych sobie zjawisk, tj. koncentracji i dekoncentracji, określa się mianem anizotropizacji<sup>176</sup> – na co wskazuje Stanisław Korenik [2011, s. 89].

Nasilanie się polaryzacji w przestrzeni społeczno-gospodarczej prowadzi do różnicowania się poziomu życia na obszarach wiejskich. Stopień jego zróżnicowania zależy od kształtowania się efektu wymywania (regresu, absorpcji) oraz efektu dyfuzji (rozszerzania, dyspersji) czynników rozwoju. Źródłem ich są obiektywne zjawiska generowane przez wolnorynkowe procesy gospodarcze, które za przyczyną sprzężeń zwrotnych zwiększają swoje wzajemne oddziaływanie. W konsekwencji kumulują się przyczyny koncentracji i dekoncentracji zjawisk. W sytuacji gdy regionalne centra absorbują na swoim obszarze mobilne czynniki produkcji, pojawia się efekt regresu, natomiast gdy pozytywne skutki działalności gospodarczej przenoszone są do obszarów mniej rozwiniętych, powstaje efekt dyfuzji. Zgodnie z tym podejściem, zjawisko polaryzacji przestrzennej ma w swej istocie zawsze charakter negatywny. Według Gunnara Myrdała, który w roku 1957 opisał zasadę

<sup>175</sup> Badania siły związku liniowego pomiędzy syntetyczną oceną poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich w Polsce a uzyskiwanymi wynikami kolejnych typologii wykazały jej brak (lub słaby związek).

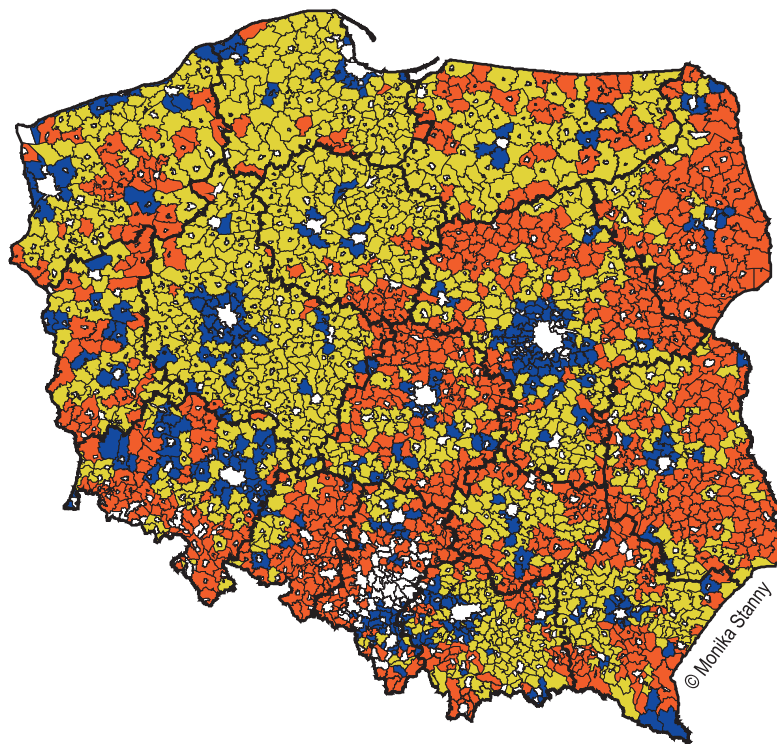
<sup>176</sup> Anizotropia (*an-* ‘nie’; gr. *isos* ‘równy, jednakowy’; gr. *trópos* ‘zwrot, obrót’) – cecha obiektu polegająca na zależności niektórych jego właściwości od kierunku, w którym się tę właściwość bada. Termin stosowany w wielu dziedzinach [Słownik języka polskiego, <http://sjp.pwn.pl>].



## 6.3. Eksploracja lokalnych warunków społecznych i warunków gospodarowania na obszarach wiejskich...

kumulujących się określonych związków przyczynowych, tylko efekt rozszerzania (dyfuzji) pozwala na szybszy rozwój ekonomiczny całej gospodarki, poprzez pełniejsze wykorzystanie zasobów kraju. Przy czym promień dyfuzji jest w przestrzeni geograficznej mniejszy niż zasięg wymywania (drenażu).

## TYPOLOGIA II



Charakterystyka typów

Typ	Numer typu w typologii II	Liczba gmin	Ocena poszczególnych zasobów lokalnych w typie, w relacji do danego zasobu ogółem				Waga (% ludności)
			[Zp]	[Zw]	[Zm]	[Zf]	
	1	1036	0,656 ++	0,323 --	0,386 ~~~	0,143 --	48,7
	2	862	0,567 --	0,337 ~~~	0,297 --	0,149 --	33,4
	3	274	0,655 ++	0,473 ++++	0,480 ++++	0,282 ++++	17,9
<b>PROFIL OGÓLNY</b>		2172	0,626	0,355	0,373	0,170	100

Objaśnienia skrótów: zasoby pracy [Zp], zasoby wiedzy [Zw], zasoby materialne [Zm], zasoby finansowe [Zf]

**Rys. 6.10.** Typologia obszarów wiejskich pod względem warunków społecznych i warunków gospodarowania – podział na 3 typy

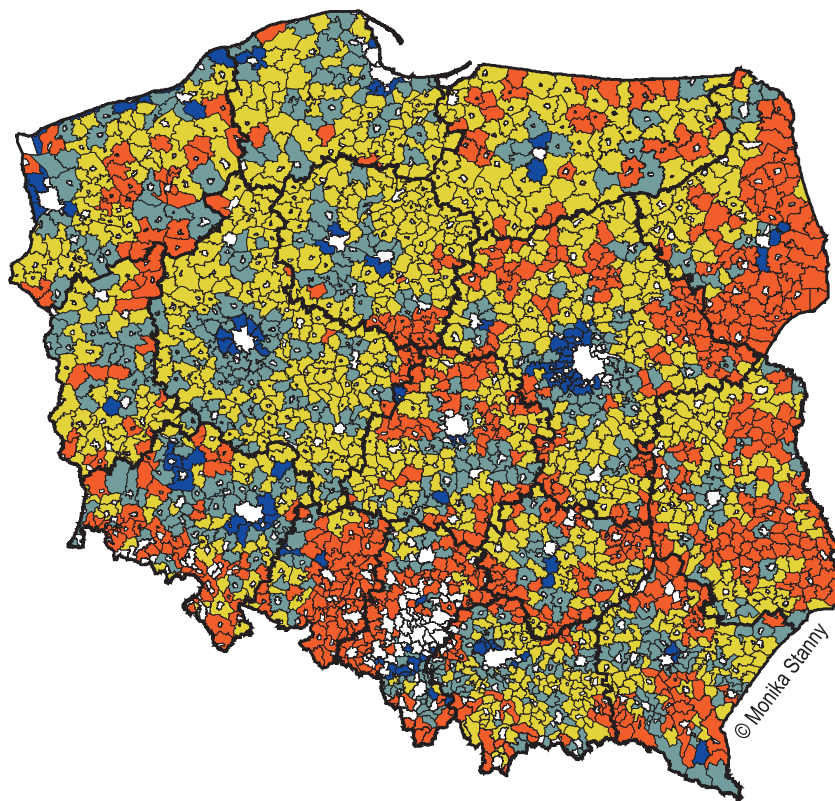
**Źródło:** Opracowanie własne.

Rezultat drugiej typologii (T.II.), dzielącej gminy na trzy typy, obrazuje rysunek 6.10. Klasyfikacja przestrzenna typów wzmacnia polaryzację rozkładu w relacji centrum–peryferia. Z taką jednak różnicą, że obszary niecentralne o relatywnie niekorzystnej charakterystyce zasobów lokalnych podzielone zostały na dwa zbiory. Pierwszy typ (t.1.) najliczniejszy, koncentruje niemal połowę populacji wiejskiej kraju i wykazuje się stosunkowo wysoką oceną zasobów pracy oraz względnie przeciętnym wyposażeniem materialnym (głównie warunków bytowych). Dominuje on w przestrzeni woj.: wielkopolskiego, pomorskiego, kujawsko-pomorskiego. Sporadycznie występuje w woj.: podlaskim, opolskim i łódzkim. W kilku województwach tworzy strefę przejściową pomiędzy ośrodkami miejskimi i ich strefą podmiejską a peryferyjną strefą wykształconą wzdłuż granic międzyregionalnych (opisaną typem 2). Gminy 1 typu, podobnie jak 2 typu, odznaczają się równie niekorzystną sytuacją finansową. W tym drugim przypadku waloryzacja lokalnych zasobów wypada relatywnie najmniej korzystnie. Tak jak zostało powiedziane, oba typy o względnie najkorzystniejszej ocenie lokalnych warunków społecznych i warunków gospodarowania definiują obszary stanowiące przeciwny biegun wobec typu 3. Ten zaś skupia tylko 12% jednostek badania, w których zamieszkuje prawie 18% populacji.

### TYOLOGIA III

Kolejna typologia (T.III.) zachowuje charakterystyki wyróżnionych dotychczas 3 typów (dwóch peryferyjnych t.1. i t.2. oraz jednego centralnego t.3.), dodając typ czwarty o relatywnie wysokiej ocenie zasobów lokalnych (patrz rys. 6.11.). Typ ten ujawnił się wokół aktywnych ośrodków miejskich, gdzie następuje kumulowanie się działalności gospodarczej i koncentracja ludności. Ostatecznie otrzymano dwa typy opisujące obszary peryferyjne (t.1. i t.2.) oraz dwa typy o silnym oddziaływaniu rdzenia rozwoju na obszary przyległe (t.3. i t.4.). Gminy o korzystnej charakterystyce (typu 4) wskazują nie tylko bliskość sąsiedztwa rynków wielkomiejskich. Są to również jednostki czerpiące korzyści z geograficznej lokalizacji, m.in. bliskości granicy (np. gminy: Słubice, Włodawa, Terespol, Gołdap), bliskości szlaków komunikacyjnych (np. gminy położone wzdłuż trasy Kraków–Przemyśl czy gmina Stryków), występowanie walorów turystycznych (np. gminy: Solina, Świątajno, Giżycko, Stegna, Wicko, Borne Sulino). Typ 3, gromadzący zaledwie 4% jednostek gminnych, występuje niemal wyłącznie w bezpośrednim sąsiedztwie miast centralnych wszystkich regionów administracyjnych, wykazując cechy typowe dla tzw. renty miejskiej (więcej: [Kopczewska 2008, s. 46]).

## 6.3. Eksploracja lokalnych warunków społecznych i warunków gospodarowania na obszarach wiejskich...



Charakterystyka typów

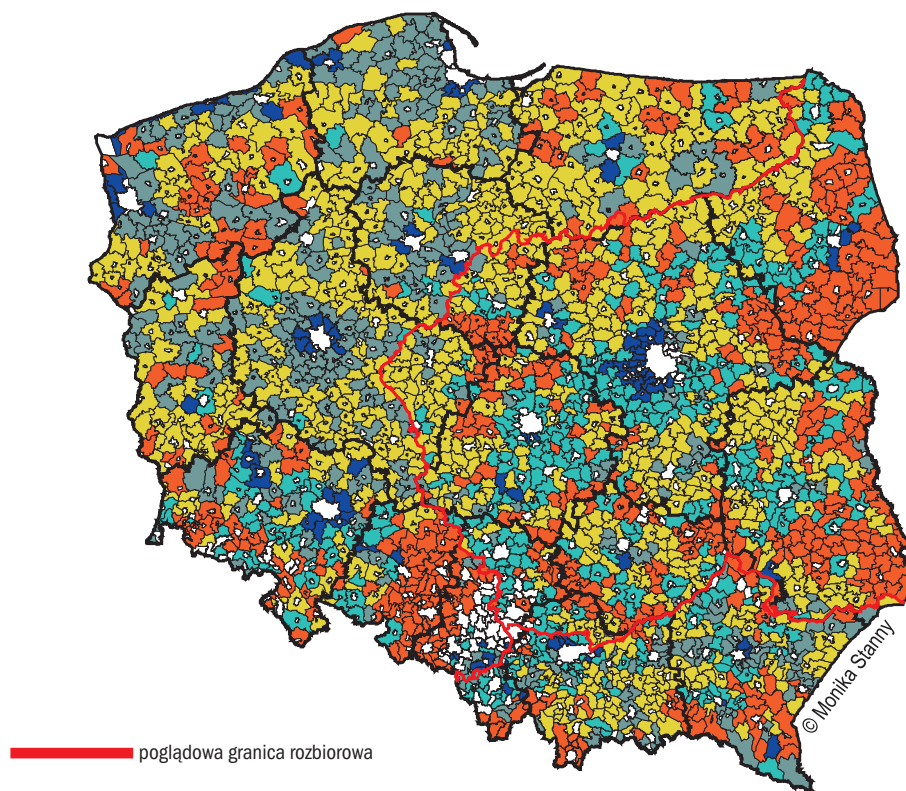
Typ	Numer typu w typologii III	Liczba gmin	Ocena poszczególnych zasobów lokalnych w typie, w relacji do danego zasobu ogółem				Waga (% ludności)
			[Zp]	[Zw]	[Zm]	[Zf]	
	1	956	0,649 ++	0,305 --	0,350 --	0,128 --	41,4
	2	639	0,550 ----	0,342 ~::~	0,297 --	0,153 --	24,4
	3	87	0,666 ++	0,548 ++++	0,530 ++++	0,362 ++++	6,3
	4	490	0,651 ++	0,397 ++	0,440 ++	0,203 ++	28,0
<b>PROFIL OGÓLNY</b>		2172	0,626	0,355	0,373	0,170	100

Objaśnienia skrótów: zasoby pracy [Zp], zasoby wiedzy [Zw], zasoby materialne [Zm], zasoby finansowe [Zf]






**Rys. 6.11.** Typologia obszarów wiejskich pod względem warunków społecznych i warunków gospodarowania – podział na 4 typy

**Źródło:** Opracowanie własne.

## TYPOLOGIA IV



## Charakterystyka typów

Typ	Numer typu w typologii IV	Liczba gmin	Ocena poszczególnych zasobów lokalnych w typie, w relacji do danego zasobu ogółem				Waga (% ludności)
			[Zp]	[Zw]	[Zm]	[Zf]	
	1	814	0,650 ++	0,297 --	0,344 --	0,125 --	34,7
	2	523	0,542 ----	0,314 --	0,289 --	0,144 --	19,0
	3	88	0,667 ++	0,552 ++++	0,526 ++++	0,358 ++++	6,3
	4	342	0,661 ++	0,352 ~ ~ ~	0,490 ++++	0,192 ++	19,1
	5	405	0,619 ~ ~ ~	0,429 ++	0,345 --	0,191 ++	20,9
<b>PROFIL OGÓLNY</b>		2172	0,626	0,355	0,373	0,170	100

Objaśnienia skrótów: zasoby pracy [Zp], zasoby wiedzy [Zw], zasoby materialne [Zm], zasoby finansowe [Zf]

**Rys. 6.12.** Typologia obszarów wiejskich pod względem warunków społecznych i warunków gospodarowania – podział na 5 typów

**Źródło:** Opracowanie własne.

### 6.3. Eksploracja lokalnych warunków społecznych i warunków gospodarowania na obszarach wiejskich...

Typologię IV uznano za optymalną. Generalnie, tendencje ujawnione w dotychczasowych typologiach nadal determinują rozkład przestrzenny zasobów lokalnych (rys. 6.12.). Niemal bez zmian pozostaje charakterystyka typów peryferyjnych (t.1. i t.2.). Przy czym wyraźnie o najmniej korzystnych warunkach rozwoju w świetle przyjętych kryteriów wyróżnia się typ 2, zlokalizowany zasadniczo na obszarze tzw. ściany wschodniej, w rejonie autochtonicznej Opolszczyzny oraz wzdłuż granic międzyregionalnych w różnych częściach kraju. Gminy należące do tego typu cechuje syndrom drenażu zasobów ludzkich, są to zatem jednostki o cechach depopulacyjnych. Przeciwną charakterystykę w zakresie oceny zasobów pracy uzyskuje typ 1, który w pozostałej ocenie zasobów reprezentuje podobnie słaby poziom. Przede wszystkim gminy peryferyjne to jednostki relatywnie biedne. Potwierdza to niski poziom oceny zasobów finansowych dla typu 1 i 2, ujawniony już w pierwszej typologii.

Niniejsza delimitacja nie wpłynęła na kształt typu 3 o względnie najkorzystniejszej charakterystyce zasobów lokalnych. Nadal jest to zbiór 4% gmin, korzystających (jak to wyżej określono) z tzw. renty miejskiej. Natomiast zbiór gmin czerpiących korzyści z ogólnie ujętej geograficznej renty położenia został podzielony na dwa odmienne typy, określone tu jako typy gmin centralnych – t.j. t.4. i t.5. Różnią się one nie tylko strukturą zasobów lokalnych, lecz także terytorialnym zasięgiem.

W województwach Polski wschodniej, centralnej i południowej profil gmin centralnych (t.5.) wskazuje relatywnie słabe wyposażenie gospodarstw domowych w elementy infrastruktury sanitarno-technicznej i ogólnie mniej korzystne warunki mieszkaniowe, przeciętną ocenę zasobów pracy i wysoką zasobów wiedzy. Pośrednio tłumaczy to fakt, że region Polski południowo-wschodniej jest relatywnie stary demograficznie, a gospodarka wiejska oparta jest zasadniczo na rolnictwie rodzinnym (patrz podrozdział 5.2.; T.5.). Na wsi chłopskiej zawsze o wykształceniu myślano w kategoriach awansu społecznego, bowiem było i jest ono czynnikiem wyprowadzającym jednostki bardziej aktywne poza wieś. Badania Krystyny Szafraniec [2001, s. 258–274] dowodzą, że rolnik lat 90. bez wahania podejmował decyzję o „ucieczce” własnych dzieci do miast, bez względu na konsekwencje dla losów gospodarstwa. Ponadto od niemal 20 lat dla wielu młodych ludzi edukacja jest jedyną strategią ucieczki przed bezrobociem [Domalewski 2010, s. 196]. Poniekąd jest to też sposób, poprzez który rozwiązują się problemy wiejskiego rynku pracy [Rosner, Stanny 2008, s. 12–15].

Z kolei w województwach Polski północnej i zachodniej typ tzw. gmin centralnych (t.4.) zasadniczo różni się opisem profilu od właśnie przedstawionego. Charakteryzuje go bardzo dobra ocena zasobów infrastruktury mieszkaniowej i relatywnie lepsza ocena zasobów pracy oraz relatywnie gorsza zasobów wiedzy

(wobec t.5.). Przypomnijmy, bo tłumaczy to w pewnym stopniu uzyskany wynik, że obszar ten jest względnie młody demograficznie, ale złożony z dwóch stref. Pierwszą, obszar tzw. ZZiPP, zamieszkuje ludność napływowa, w większości do lat 90. ekonomicznie zależna od państwowej gospodarki rolnej, względnie słabo wykształcona. Druga to rejon Kaszub i Wielkopolski o wysokiej tradycyjnej spójności regionalnej, kulturowej, gospodarczej, obszar zamieszkały przez ludność autochtoniczną, z wielofunkcyjną gospodarką wiejską.

Oba typy gmin centralnych odznaczają się podobną i względnie wysoką zasobnością finansową, która jednak odstaje od bardzo dobrej oceny w tym zakresie używanej dla typu 3. Generalnie, mimo wykazanych różnic w relacjach poszczególnych zasobów lokalnych w dwóch typach gmin centralnych, zasięg ich występowania określa strefę koncentracji korzystnych warunków społecznych i warunków gospodarowania. Pojawiają się w tym miejscu pytania: *czy jest to strefa dyfuzji czynników rozwoju? Czy powstała ona w wyniku rozszerzania się (dyspersji) korzystnych procesów, czy w wyniku etapowej migracji zasobów (kumulacji czynników), których wymycie nastąpiło ze stref peryferyjnych?* Odpowiedź nie jest prosta, a nawet na tak ogólnym poziomie badań empirycznych chyba niemożliwa. Bez wątplenia jest to strefa buforowa, w której przenikają się z różnym natężeniem oba te procesy: 1) dyfuzji czynników rozwoju z rdzenia oraz 2) absorpcji czynników rozwoju ze stref peryferyjnych. Ale ich proporcje są różne w różnych gminach.

\* \* \*

Rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich charakteryzuje się nieciągłością w przestrzeni. Jego korzystne uwarunkowania społeczne, gospodarcze i geograficzne kumulują się szczególnie w strefach centralnych, tzn. wokół dużych ośrodków miejskich, przyjmując charakter rozwoju policentrycznego. Ich dominacja gospodarcza ustawicznie zwiększa się dzięki samowzmacniającemu się mechanizmowi polaryzacji, który opisał i wyjaśnił Johan Friedmann [1974], nawiązując bezpośrednio do teorii peryferii Raula Prebischa [1959]. Drugi biegun rozwoju spolaryzowanego w przestrzeni tworzą peryferia, na które składają się pozostałe obszary.

W rezultacie przeprowadzonej etapowej eksploracji metodą Chmur Dynamicznych Didaya potwierdzono, że lokalne **uwarunkowania rozwoju obszarów wiejskich w Polsce w świetle przyjętych kryteriów ujawniają porządek w relacji centrum-peryferia**. Rozpoznana polaryzacja przestrzenna (koncentracja i dekoncentracja czynników) w rozkładzie jednorodnych typów gmin pod względem podobieństwa zachodzących w nich kombinacji ocen zasobów lokalnych ma cechy relacji hierarchicznej. Proces rozwoju jest wypadkową dwóch przeciwstawnych tendencji: tendencji do koncentracji i tendencji do rozpraszania, których efekty - zgodnie

## 6.3. Eksploracja lokalnych warunków społecznych i warunków gospodarowania na obszarach wiejskich...









z koncepcją nowej geografii ekonomicznej [Krugman 1995] – są warunkowane kumulującym się wpływem: korzyści skali, kosztów transportu oraz wielkości popytu.

Wpływ czynników historycznych do trzeciej typologii okazał się niejednoznaczny. W czwartej typologii (T.IV.), przy delimitacji gmin centralnych ujawnił się dychotomiczny ich podział, który uogólnić można do relacji wschód–zachód (W–Z). Kontrola profilu typów 4 i 5 (T.IV., t.4. i t.5.) wskazuje, że jednak nie bez znaczenia pozostają historyczne uwarunkowania, takie jak: dotychczasowa ścieżka rozwojowa czy tożsamość i dziedzictwo kulturowe.

Reasumując, analiza lokalnych warunków społecznych i warunków gospodarowania wykazała, że na obszarach wiejskich występują:

- dwa typy gmin peryferyjnych, relatywnie niezamożnych i niedoinwestowanych infrastrukturalnie, wyróżniając:
  - typ 1 – peryferyjność z rezerwą zasobów pracy,
  - typ 2 – peryferyjność z zaawansowaną depopulacją;
- trzy typy gmin centralnych korzystających z renty położenia, zamożnych (o wysokiej zdolności do kreowania dochodów), gdy:
  - typ 3 – zasobność jest funkcją renty miejskiej, o największej koncentracji kapitałów,
  - typ 4 – zasobność jest funkcją sąsiedztwa, z cechami wysokiej koncentracji zasobów pracy i korzystnych warunków bytowych,
  - typ 5 – zasobność jest funkcją sąsiedztwa, z akumulacją zasobów wiedzy.

**Tabela 6.3.** Rozkład liczebny gmin wyróżnionych typów zasobów lokalnych według poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego

Typy	Poziom rozwoju społeczno-gospodarczego	Niekorzystny	Przeciętny	Korzystny	SUMA
					
1 	peryferyjny	549	231	34	814
2 	peryferyjny	451	71	1	523
3 	centralny	5	20	63	88
4 	centralny	87	144	111	342
5 	centralny	191	170	44	405
SUMA		1283	636	253	2172

Źródło: Opracowanie własne.

Występowanie polaryzacji oznacza, że jej poszczególne elementy przestrzeni społeczno-gospodarczej rozwijają się w różnym tempie. Według założeń nowej teorii wzrostu endogenicznego [Romer 1990; Lucas 1990], nierówność rozwoju w przestrzeni to konsekwencja różnic w poziomie akumulacji szeroko pojętego kapitału (materialnego i ludzkiego). Postanowiono więc sprawdzić, jaki typ zasobów lokalnych dominuje w klasie korzystnej i niekorzystnej oceny poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego (uzyskanej podczas klasyfikacji hierarchicznej przedstawionej w podrozdziale 4.4.), zestawiając wyniki obu analiz w tabeli 6.3.

Ustalono, że zdecydowanie częściej niski poziom rozwoju osiągają gminy o niekorzystnej ocenie lokalnych uwarunkowań rozwoju, zakwalifikowane do typu gmin określonych jako peryferyjne (t.1. i t.2.). Ponad 3/4 z nich zaliczono do niskiej klasy poziomu rozwoju, zaś niespełna 3% do klasy wysokiego poziomu. Natomiast w grupie gmin określonych jako centralne, wyników już nie można tak jednoznacznie uogólnić. Tylko dla typu gmin korzystających z tzw. renty miejskiej (t.3.), relatywnie najzamożniejszych, położonych głównie w bezpośredniej otulinie głównych ośrodków regionalnych kraju, mamy wyraźnie oczekiwany rozkład jednostek. Wysoką ocenę poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego uzyskuje ponad 70% z nich<sup>177</sup>.

Pozostałe dwa typy gmin centralnych nie uzyskują względnie podobnego rozkładu. Co więcej, chociaż zasobność ich wyraźnie jest funkcją sąsiedztwa (ale nie tylko podmiejskiego, bo również może to być „renta” z walorów turystycznych, lokalizacji szlaków komunikacyjnych, przejść granicznych, ośrodków przemysłowych itp.), to ich syntetyczna ocena poziomu rozwoju jest różna. Niemal połowa gminy typu 5., skupionych zasadniczo w centralnej i wschodniej części kraju, uzyskała niekorzystną ocenę poziomu rozwoju, a tylko 10% korzystną. Z kolei ponad 40% gmin typu 4., położonych głównie na zachód od granicy rozbiorowej (rys. 6.12.), zakwalifikowanych zostało do przeciętnej klasy oceny, a 1/3 do korzystnej. Czytelna jest zatem koncentracja tych typów w układzie wschód-zachód, jak i ich zróżnicowany rozkład pod względem oceny poziomu rozwoju (na korzyść zachodniej części kraju), który wskazuje na trwałą zależność obszarów od „ścieżki” rozwoju (*path-dependent*) – por. podrozdział 4.1. Tendencja ta nie jest wyraźnie obserwowana w przypadku gmin peryferyjnych. Ponadto, co należy zaznaczyć, podział nie jest tak jednoznaczny w odniesieniu do trzech województw Polski południowej (tj. woj. dolnośląskiego, małopolskiego i podkarpackiego). Lokalne

<sup>177</sup> Drugi biegun rozkładu w tym typie, a więc niekorzystną ocenę uzyskuje 5% gmin. Są to: Krośnice (Dolnośląskie), Janów Lubelski (Lubelskie), Szczerców (Łódzkie), Solina (Podkarpackie), Ślemień (Śląskie). Żadna z tych gmin nie graniczy z dużym miastem. Potwierdza to, że opis typów (nadanie im nazw) jest umowne i jest pewnym uogólnieniem, od którego możliwe są odstępstwa.



### 6.3. Eksploracja lokalnych warunków społecznych i warunków gospodarowania na obszarach wiejskich...

uwarunkowania społeczne i gospodarcze rozwoju obszarów wiejskich są tam bardzo różnorodne (przeplatają się gminy wszystkich typów), a uzyskaną mozaikę trudno uporządkować według konkretnego kryterium.

Wyniki analizy wskazują, że niewątpliwie istotny wpływ na strukturę zasobów lokalnych obszarów wiejskich ma geograficzna renta położenia, będąca „niemobilnym” czynnikiem rozwoju. Jej siła również determinuje zróżnicowanie przestrzenne rozwoju obszarów wiejskich, prowadząc do jego polaryzacji hierarchicznej w układzie centrum-peryferia. Zależności są klarowne szczególnie w obydwu typach gmin peryferyjnych, które częściej uzyskały niekorzystną ocenę poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego. Na podstawie niniejszych badań trudno o potwierdzenie powyższego w odniesieniu do zbioru trzech typów gmin centralnych. Jedynie w przypadku nielicznej grupy gmin podaglomeracyjnych (t.3.) ocena struktur zasobów lokalnych jest dodatnio współzależna z osiągniętym poziomem rozwoju i uwarunkowana funkcją renty miejskiej.

Warunki społeczne i warunki gospodarowania mają w znacznym stopniu charakter czynników mobilnych (z jednych obszarów są wymywane, po to, by gdzie indziej się gromadzić, prowadząc do różnic w poziomie ich akumulacji), dlatego niejednoznacznie determinują efekt rozwoju społeczno-gospodarczego w każdym wyróżnionym typie. Jednoznaczność jest wyraźna w przypadku typów o skrajnie różnej charakterystyce struktur zasobów lokalnych. W świetle tych rozważań, w następnym rozdziale sprawdzeniu poddano m.in. problem: *czy omówione powyżej lokalne warunki rozwoju obszarów wiejskich determinują w sposób liniowy rozkład przestrzenny poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego?* Weryfikację podparto założeniem, że rozwój obszarów wiejskich angażuje jednocześnie wiele czynników składających się na pewne ich kompleksy, zatem o faktycznym, efektywnym i znaczącym rozwoju decyduje zespół czynników pozostających ze sobą w interakcji, a ich charakter jest nieliniowy, dynamiczny i kumulatywny.

